

KAVYAMALA. 51.

THE
PATAÑJALI-CHARITA
OF
RÂMABHADRA DÎKSHIT.

EDITED BY
PANDIT SIVADATTA

Head Pandit and Superintendent, Sanskrit Department,
Oriental College, Lahore,

AND

KÂS'ÎNÂTH PÂNDURANG PARAB.

PRINTED AND PUBLISHED

BY

TUKÂRÂM JÂVAJÎ

PROPRIETOR OF JÂVAJÎ DÂDÂJÎ'S "NIRNAYA SÂGAR" PR

BOMBAY.

1895

Price 10 Annas

(Registered according to act XXV of 1867)

[All rights reserved by the publisher]

श्रीरामभद्रदीक्षितप्रणीतं

पतञ्जलिचरितम् ।

जयपुरमहाराजाश्रितमहामहोपाध्यायपण्डितदुर्गाप्रसाददर-
केदारनाथकृपाङ्गीकृतशोधनकर्मणा शिवदत्तशर्मणा,
मुम्बापुरवासिपरबोपाह्वपाण्डुरङ्गात्मजकाशीनाथ-
शर्मणा च संशोधितम् ।

तच्च

मुम्बय्या निर्णयसागराख्ययन्त्रालये तदधिपतिना मुद्राक्षरैरङ्कयित्वा
प्राकाश्यं नीतम् ।

१८९५

(अस्य ग्रन्थस्य पुनर्मुद्रणादिविषये सर्वथा निर्णयसागरमुद्रायन्त्रालयाधिपते-
रेवाधिकारः ।)

मूल्यं १० आणकाः ।

विशालमूर्वीवल्यं तरस्वी सशैलकान्तारनङ्गीसमुद्रम् ।
 त्वमुत्तमाङ्गस्य समुन्नतस्य महत्तमोष्णीषांशामनैषीः ॥ २३ ॥
 गत्वैव धातुर्भुवनं युगान्ते कृतस्तुतिः प्राञ्जलिभिर्मुनीन्द्रैः ।
 विस्मृष्टफूत्कारविषानलस्त्वं विश्वत्रयं धक्ष्यासे दुर्निरीक्ष्यः ॥ २४ ॥
 जगत्रयं यो जठरे बिभर्ति विश्वानि भूतानि च यस्य पादः ।
 भोगेन बिभ्रत्पुरुषं तमाद्यं भवान्न वेद्यः परमेष्ठिनोऽपि ॥ २५ ॥
 संजल्पितैः किं समरे गृहीत्वा कारागृहं यो रुरुधे महेन्द्रम् ।
 तस्यापि लङ्केशसुतस्य हन्ता स लक्ष्मणस्ते किल मूर्तिभेदः ॥ २६ ॥
 इत्थं गरुत्मन्तमुदीरयन्तं स दुर्वहश्रीशशरीरखिन्नः ।
 कथंचिदालम्ब्य धृतिं फणीन्द्रो गिरा शनैर्गद्गदया जगाद ॥ २७ ॥
 मुरद्विषो मूर्तिरियं पुरेव मयाद्य धर्तुं महती न शक्या ।
 परीक्षितुं मा गरिमा धृतः किमनेन सत्त्वं मम वा गृहीतम् ॥ २८ ॥
 इति ब्रुवन्नेव स पन्नगेन्द्रः शरीरभारेण हरेश्चचाल ।
 खगेश्वरो मन्दरगौरवाभ्यां तदा भुजाभ्यां द्रुतमाललम्बे ॥ २९ ॥
 किमेतदित्युज्झितकेलिपद्मा पयोधिकन्यापि तदा भयेन ।
 नवाम्बुजाभेन नवाम्बुजाभं निष्पीडयामास करं करेण ॥ ३० ॥
 ततः स्फुरत्पद्मदलाभिरामं प्रमोदबाष्पाकुलपक्षमालम् ।
 उद्गाढरोमाञ्चितमूर्तिरक्ष्णोरुन्मीलयामास युगं मुरारिः ॥ ३१ ॥
 लघूभवन्तीमथ तस्य मूर्तिं लक्ष्मीपतेर्वेणुमहिः शशाक ।
 जहर्ष च श्रीर्धृतकेलिपद्मा यथास्थितं विष्णुरथश्च तस्थौ ॥ ३२ ॥
 प्रणम्य भक्त्या परमं पुमांसं पिप्रच्छिषुस्तत्तनुभारहेतुम् ।
 विद्वत्प्रियान्व्याकरणानुशिष्टान्प्रायुङ्क्त शब्दान्पवनाशनेन्द्रः ॥ ३३ ॥
 यदि प्रसादो मयि यद्यहं च श्रोतुं जगन्नाथ भवामि योग्यः ।
 वदात्र हेतुं यदशिश्रियस्त्वमभूतपूर्वं वपुषो गुरुत्वम् ॥ ३४ ॥
 इत्युक्तमीशेन भुजंगमानां श्रुत्वा मुकुन्दः स्मितकन्दलेन ।
 मुक्ताफललंकृतविद्रुमामं बिम्बाधरं बिभ्रदवोचदेवम् ॥ ३५ ॥

शृणु त्वमाश्रयमिदं फणीन्द्र शुश्रूपुरुद्धाट्य दृशा सहस्रे ।
 साम्यं विभर्ति स्मरतो यदन्तः कायेन मे कुञ्जलितः कदम्बः ॥ ३६ ॥
 निरुद्धनिश्वासमवाप्य योग स्थिरीकृते धारणया च चित्ते ।
 अदृश्यत द्रागपनीतमायानैपथ्यमीशस्य परस्य नृत्तम् ॥ ३७ ॥
 अस्मत्करासङ्गरणन्मृदङ्गं चतुर्मुखास्फालितचारुतालम् ।
 बिडौजसोदञ्चितवेणुनादं वाणीकरक्वाणितवल्लकीकम् ॥ ३८ ॥
 कपर्दलोलाभ्रनदीतरङ्गं घर्माम्बुसिक्तालिकभसपुण्ड्रम् ।
 भुजान्तरोद्धूतभुजङ्गहार कटीविराजत्करिचर्मकक्ष्यम् ॥ ३९ ॥
 अमर्त्यलोकैरनिमेषभावमासादितं शश्वदभिष्टुवद्भिः ।
 अवेक्ष्यणाणाद्भुतसनिवेशशिञ्जानमञ्जीरपदारविन्दम् ॥ ४० ॥
 अनल्पकल्पद्रुमपुष्पवर्षे चिदम्बरे हेमसभान्तराले ।
 कालीसमक्षं कलितप्रमोदैः प्रशस्यमानं मुनिभिः पुराणैः ॥ ४१ ॥
 आनन्दनृत्तं नटनायकस्य क्षेमं ददद्दृष्टवते जनाय ।
 यावन्मयादर्शि फणीन्द्र तावत्त्वया वपुर्गौरवमन्वभावि ॥ ४२ ॥
 इति ब्रुवाणं रमणं रमाया नूनं तदुक्तिश्रवहर्षनुन्नः ।
 गलत्प्रमोदाश्रुकणापदेशादानर्चं मुक्तामणिभिः फणीन्द्रः ॥ ४३ ॥
 रोमाञ्चिते तस्य शरीरमञ्चे क्षणं विनिन्द्ये नल्लिनेक्षणोऽपि ।
 कुरङ्गदष्टाग्रकुशप्ररोहे करीव तीरे कमलाकरस्य ॥ ४४ ॥
 श्रीश त्वदुक्तिश्रवणेन नीते चक्षुःसहस्रे मम चारितार्थ्यम् ।
 तथापि पश्येयमवश्यमैशं नृत्तं प्रसीदेति स त ययाचे ॥ ४५ ॥
 स याचमानाय सरोरुहाक्षस्तस्मै पुनर्विस्मयमादधानः ।
 कथामथो माक्षिकमाक्षिपन्त्या भुजङ्गराजाय गिरा जगाद् ॥ ४६ ॥

१. सर्पाणां रोमाभावेऽपि कविभी रोमाञ्चो वर्ण्यते. तथा च—

‘मन्दोद्धूतैः शिरोभिर्मणिभिरगुरुभि प्रौढरोमाञ्चदण्ड-
स्फायन्निर्मोकसधिप्रसरदुरुगलत्सन्मदरवेदपूराः ।

जिह्वायुग्माभिपूर्णाननविषमसमुद्गीर्णवर्णाभिराम

वेलाशैलान्तभाजो भुजगयुवतयस्त्वद्गुणानुद्गिरन्ति ॥’

इति मुरारिः.

पणीति कश्चिन्मुनिरस्ति पूर्वं स पाणिनं नाम कुमारमाप ।
 स्वतुल्यनाम्ना तनयेन सोऽपि दाक्षीमुदूर्णं दृढमभ्यनन्दत् ॥ ४७ ॥
 स पाणिनो दक्षभुवा पुरन्ध्या रिपुः पुराणामुभयेव रेमे ।
 काले मुनिः स्कन्द इव प्रसूनो हर्षं तयोः पाणिनिरप्यकार्षीत् ॥ ४८ ॥
 तपोभिराराध्यवतः कठोरैस्तस्य प्रसन्नस्तरुणेन्दुचूडः ।
 अघोषयद्दण्डविघट्टनेन चण्डं करस्थं डमरुं पुरस्तात् ॥ ४९ ॥
 शब्दावलेर्व्याकरणं चिकीर्षोस्तदा मुनेः पाणिनसम्भवस्य ।
 मृडस्य चण्डा डमरुप्रणादाः शास्त्रादिरूत्राणि चतुर्दशासन् ॥ ५० ॥
 इतीश्वरानुग्रहतो निबध्नन्सूत्राणि स व्याकृत शब्दजालम् ।
 सुष्ठु प्रयोगं कथयन्ति यस्य स्वर्लोकसोपानपरंपरेति ॥ ५१ ॥
 कात्यायनः कर्कशया प्रसाद्य तपस्यया चन्द्रकलावतंसम् ।
 तस्याथ सूत्रेषु पदार्थबोधप्रवर्तकं वार्तिकमावबन्ध ॥ ५२ ॥
 प्रयुक्तया व्याकरणस्य सूत्रैः सवार्तिकैः साधुतया पदानाम् ।
 अदुग्ध गौर्लौकिकवैदिकात्मा चिराय दुग्धं त्रिदिवं जनानाम् ॥ ५३ ॥
 श्रुत्वा निजस्योपरि वार्तिकानि सूत्रप्रबन्धस्य स सूत्रकारः ।
 कात्यायनेन ग्रथितान्यकुप्यत्कालो हि धीरेऽपि करोति मोहम् ॥ ५४ ॥
 प्रकम्पितोष्ठं परिवर्तितार्क्षं पादक्रमन्यञ्चितभूमिभागम् ।
 तमाश्रमं पाणिनिराजगाम कात्यायनस्तिष्ठति यत्र योगी ॥ ५५ ॥
 तमापतन्तं कुपितं मुनीन्द्रो दृष्ट्वापि सज्जीकृतपाद्यपात्रः ।
 कात्यायनः प्रत्युदगान्न यावत्त पाणिनिस्तावद्वषि शशाप ॥ ५६ ॥
 यस्मादविज्ञाय मम प्रभावं वृषध्वजानुग्रहभाजनस्य ।
 सूत्रेष्वनुक्तोक्तदुरुक्तचिन्तावृथोद्यमं वार्तिकमातनिष्ठाः ॥ ५७ ॥
 तस्मात्पतेदेव तनुस्तवेयमित्युद्धत पाणिनिशापवाक्यम् ।
 आकर्ष्य तूर्णं स विवृद्धमन्युः कात्यायनोऽपि प्रति तं शशाप ॥ ५८ ॥
 भवानजानन्भगवत्प्रसादविवर्तभूतान्यपि वार्तिकानि ।
 मह्यं यतः शापमदान्मदेन ततो विशीर्यत तवापि मूर्धा ॥ ५९ ॥

इति त्रयोदशभिधानवत्या तिथौ मिथः शापविसृष्टदेहौ ।
 उभौ मुनीन्द्रौ स्वकृतैस्तपोभिः पत्युः पशूना पदमाश्रयेताम् ॥ ६० ॥
 आचार्ययोरद्भुतबोधभाजोरा ओचयन्तः परलोकयात्राम् ।
 तदादि वैयाकरणा महान्तस्तस्या तिथौ न प्रसजन्ति शास्त्रम् ॥ ६१ ॥
 ततो विवत्रे बुधमण्डलाय सवार्तिकं पाणिनिसूत्रबन्धम् ।
 स व्याघ्रभूतिः सह पाणिनीयः श्वोभूतिना वाक्यकृदाश्रवेण ॥ ६२ ॥
 भोगीन्द्र तेषा भुवि वार्तिकानामशेषविद्वज्जनदुर्गहाणाम् ।
 भाष्यं महत्कुर्विति भक्तरक्षी नियोक्ष्यते त्वा किल नीलकण्ठः ॥ ६३ ॥
 तदा नियोगात्तरुणेन्दुमौलेर्धरातले त्वं विहितावतारः ।
 चिदम्बरक्षेत्रगतः पवित्रं नेत्रोत्सवं द्रक्ष्यसि नृत्तमैशम् ॥ ६४ ॥

इति मुरमथनोक्त्या मोदमानः फणीन्द्र-

स्त्रिपुरहरनियोगं दीर्घकालादवाप्य ।

तदपि परिदिदृक्षुस्ताण्डवं चन्द्रमौले-

रवतरितुमवन्यामंशतश्चाशशंसे ॥ ६५ ॥

इति श्रीयहरामदीक्षितपुत्रस्य रामभद्रयज्वन कृता पतञ्जलिचरिते
 प्रथम सर्गः ।

द्वितीय सर्गः ।

भूतलेऽथ जननोचितमार्षं वंशर्माक्षितुमविक्षददृश्यः ।
 जन्तुविस्मृतपरस्परवैर तापसाश्रमवनान्तमनन्तः ॥ १ ॥
 यत्र काननचरो गजराजो वीतकर्दममृणालविशङ्की ।
 जृम्भणेषु चट्टलेन करेण व्याचकर्ष किल केसरिदंष्ट्राम् ॥ २ ॥

१. 'शुण्डालेन सलीलमेध कलभो वक्रान्मृणालोज्ज्वल
 जृम्भारम्भविकस्वरान्मृगपतेर्दंष्ट्राट्टुरान्कर्षति ।
 एषा वत्सतरी च मातरि तृणान्यत्तु गताया क्वचि-
 द्वीपिन्या वरकन्दरस्थितिजुषः स्तन्य पयश्शूषति ॥'
 इत्यदसायजानकीपरिणयनाटके

'उलूकाना काकैरुदभवदुदासीनवसति

रहःश्रीष्ठा सिहैरनुकलमभन्मत्तकरिणाम् ।

अम्बरान्तरगते रविबिम्बे यत्र चानुदिनमातपभीतान् ।
 पन्नगान्वनमयूरयुवानः पालयन्ति गरुता विततेन ॥ ३ ॥
 यत्र चत्वरमपास्य तटान्ते चर्वितुं गवि तृणानि गतायाम् ।
 द्वीपिनी रसनया परिलिह्य स्तन्यमर्पयति वत्सतरस्य ॥ ४ ॥
 यत्र सुक्तकुहरं हिमभीतं रक्षितुं निजमुखेन गृहीत्वा ।
 मूषिकार्भकमरण्यबिडाली मूलकोटरमगस्य निनाय ॥ ५ ॥
 कृष्णसारवदनार्पितदर्भं कीरदत्तयवकल्पितहव्यम् ।
 हस्तिपुष्करसमाहृतनीरं हृष्यति स तद्वेक्ष्य वन सः ॥ ६ ॥
 तत्र कापि ददशे मुनिकन्या गणिकेति गुणसिन्धुरनेन ।
 या हि यापयति पुत्रनिमित्तं दारुणेन तपसा दिवसानि ॥ ७ ॥
 जन्म तापसकुले परिशुद्धे शीलमीशगृहिणीस्पृहणीयम् ।
 तां च वीक्ष्य तपसा ग्लपिताङ्गी मातरं स मनसा निरनैषीत् ॥ ८ ॥
 दातुमर्ष्यमहिमद्युतयेऽम्भः पूतमञ्जलिपुटे विनिधाय ।
 सा निमील्य नयने भगवन्तं भास्कर हृदि तदा परिदध्यौ ॥ ९ ॥
 प्राज्ञमर्पय सुतं मम भास्वन्नन्तरित्थमभिसन्धिजुषोऽस्याः ।
 पन्नगाधिपतिरर्कनियुक्तः प्राविशज्जानितुमञ्जलिगर्भम् ॥ १० ॥
 सभृतार्ध्यजलमञ्जलिमुच्चैः सा सहस्रकिरणं प्रति देवम् ।
 यावदुत्क्षिपति तावदमुष्मात्तापसाकृतिरहिः स पपात ॥ ११ ॥
 पादयोगपरिपावितभूर्मि सा सुवर्णगिरिदृष्टपटुत्वम् ।
 दक्षिणं कलयितुं कमलेशं तं ददर्श नवमर्कमिवाग्रे ॥ १२ ॥

अजाना गोपुच्छैरजनि जनितप्रीतिभिरय. (१)

समालापोऽन्योन्यं शुक्ककुलबिडालस्य समभत् ॥'

समहं सर्पाणां समजनि सदा नाकुलकुलै-

मैयुरेन्द्रान्निद्रा फणिकुलमदं प्रापयति च ।

गवा योगक्षेमे कृतमतिरभूद्वाघ्निकरो

मृगाणां सबन्धः श्वभिः रन्योन्यमहितः ॥'

इत्युपादीक्षितीयगौरीमायूरचम्पु .

मेधया विमलया चिरमन्तर्व्याप्य निष्पतितयेव बहिश्च ।
 शारदेन्दुमहसः सहचर्यापाण्डरं भसितकुण्ठनयाङ्गे ॥ १३ ॥
 धावितो मनसि सत्त्वगुणेन द्वौ गुणावपि रजस्तमसीयो ।
 तौ जटाभरमृगाजिनदम्भाद्दर्शयन्तमिव चोर्ध्वमधश्च ॥ १४ ॥
 चित्तसङ्गिहरशेखरचन्द्रस्थित्यपेक्षकमिवोडुकदम्बम् ।
 दक्षिणेन विमल श्रवणेन स्फाटिकाक्षवलयं कलयन्तम् ॥ १५ ॥
 वल्कबिम्बमुदितस्मितर्माषद्वारिजं विकचमित्युपयान्तीम् ।
 चञ्चरीकपटलीमिव कण्ठे शकराक्षमणिधाम दधानम् ॥ १६ ॥
 पुत्र एष मम पुण्यविपाकात्प्रादुरास किल पावकतेजा ।
 इत्युपेत्य मुदिता सहसा सा मूर्ध्नि तं मुनिकुमारमजिघ्रत् ॥ १७ ॥
 प्रस्रुतस्तनमुदञ्चितत्राप्यं विस्मृतव्रततपोविधिलेदम् ।
 पुत्रलाभसुखनाम्नि समुद्रे मज्जती स जननी प्रणनाम ॥ १८ ॥
 तं तदाभिवदितुं प्रणत प्राङ्गाम तस्य जननी विततान ।
 यत्पतन्नभवदञ्जलितोऽसौ तत्पतञ्जलिरिति प्रथमानम् ॥ १९ ॥
 श्रावितश्च स तदाभिवदन्त्या नाम तत्प्रथममेव जनन्या ।
 चिन्तितस्त्वदुपकण्ठमुपेयामित्युदीर्य तपसे चलितश्च ॥ २० ॥
 दर्शितद्रुमलताफलपुष्पे दक्षिणोदधितटेऽथ निवेश्य ।
 चन्द्रचूडकरुणाघटनाह्ने दारुणे तपसि चारु स तस्थौ ॥ २१ ॥
 आत्मनोऽपि भरणे धरणी मां प्रागियं नियुज्ये यदशक्ता ।
 न व्यथेत तदसाविति तस्या स न्यधत्त चरणाङ्गुलिमेकाम् ॥ २२ ॥
 अर्कमण्डलगतः सहसा मे शंकरोऽभिमतमर्पयितेति ।
 सोऽवगम्य तदिवाथ जिघृक्षुः स्वं भुजद्वयमुदक्षिपदूर्ध्वम् ॥ २३ ॥
 नाथमीक्षितचरो नयनैर्मे मूर्ध्नि भूभृत इति प्रहिताक्षः ।
 चापलादिव स चण्डमरीचि संददर्श न ततो विरराम ॥ २४ ॥
 तिष्ठता तपसि भक्षयितव्यं कन्दमूलफलपर्णमपास्य ।
 पूर्वजन्मकृतवाप्तनया किं पूतमभ्यवजहार स वासम् ॥ २५ ॥

आगतां शुचमनीक्षितभास्वान्नित्यशीतलरसातलवासात् ।
 हातुमूष्मदिवसेषु स हर्षादध्युवास शिखिपञ्चकमध्ये ॥ २६ ॥
 शार्ङ्गधन्वशयनत्वदशायां ताडितस्य तरलाब्धितरङ्गैः ।
 तस्य किं क्षतमभूदुदवासे शीतले शिशिरकालदिनेषु ॥ २७ ॥
 प्राग्बिलेशयतया दुरवापान्यासनानि यदनेन जितानि ।
 अद्भुताय तदसूत्रुरुधे यन्नात्र चित्रमनिलाशितयास्य ॥ २८ ॥
 चक्षमे वपुषि कर्तुमनूनन्यासमङ्कुरितकर्णकराङ्घ्रिः ।
 सांप्रतं किल स तापसरूपो मातृकाक्षरगणस्य फणीन्द्रः ॥ २९ ॥
 रुन्धति श्वसितमन्तरमुष्मिन्नीक्षणप्रभृतिरिन्द्रियवर्गः ।
 अर्यमातप इवाहरपाये स्पन्दितुं बहिरलं न भभूव ॥ ३० ॥
 प्राणरोधमतनिष्ठ यदायं सा पुनः प्रथममेव ततोऽपि ।
 कुण्डलिन्यभवदस्य वशे स्यात्तत्र कुण्डलिनि तत्किमयुक्तम् ॥ ३१ ॥
 पद्मकोशदलनं कृतमासीदुद्यतोषसि सहस्रकरेण ।
 प्रागभूवमसहस्रमुखः किं नेति तत्स इव सोऽपि चकार ॥ ३२ ॥
 चन्द्रचूडचरणाम्बुजयुग्मध्यानसंततिरसानुभवेन ।
 निर्मलास्य धिषणा परिणेमे चन्द्रिकेव शरदागमनेन ॥ ३३ ॥
 गोणिकासुततपःकृतशङ्का गोत्रभिल्लभृतयस्त्रिदिवेशाः ।
 तत्तपो दलयतेति तदानीं प्रैरिरैत्रमरवारनताङ्गीः ॥ ३४ ॥
 अङ्गभाज इव कल्पकवत्यो जङ्गमा इव मनोजपताकाः ।
 विभ्रमैरथ विटान्भ्रमयन्त्यः सुभ्रुवो ववल्लिरेऽस्य पुरस्तात् ॥ ३५ ॥
 श्वस्तनीविनहनं च्युतचेलव्यञ्जितस्तनमृजूकृतमध्यम् ।
 पाणिना विटपमानमयन्ती पल्लवानहत काचन तासु ॥ ३६ ॥

१ 'अर्कमातप' इति पुस्तकान्तरे. २. 'प्रागभूवमसहस्रकर. किम्' क. ३ 'प्रैरियन्'
 ख. ४. 'श्वस्तनीविनहनच्युतचेल' क.

'आरक्तसंकुचदपाङ्गमुदस्तहस्त-
 मुन्नभ्रितस्तनमृजूकृतमध्यभागम् ।
 नीवीसमुच्छ्वसितदर्शितनाभिदेश
 निद्रावशेषकलषा कुरुतेऽङ्गभङ्गम् ॥'

इत्यदसीयशृङ्गारतिलकभाषे.

एकया विकचचम्पककृत्तं गृह्णकं कचभरे विनिधातुम् ।
 दोर्युगं नखपदोज्ज्वलमूल नोद्धृतं न विरतं च नताङ्गया ॥ ३७ ॥
 कल्पितं बकुलदाम कराभ्यामर्पयाम्यहमिहेति हसन्ती ।
 आहृतांशुकमदर्शयदेका हेमकुम्भसदृशं कुचभारम् ॥ ३८ ॥
 वीक्ष्य कानकशुके कुचयुग्मं द्रागनुद्रवति दाडिमबुद्ध्या ।
 संसमानजघनांशुकमीषदृश्यनाभिविलमद्रवदन्या ॥ ३९ ॥
 अन्यया तरुतले तरलाक्ष्या वारितोऽपि वलयस्वनितेन ।
 आपतन्मधुकरोऽधरविम्बं पातकी परिचुचुम्ब चिराय ॥ ४० ॥
 स्वेदबिन्दुकमनीयकपोला श्वासकम्पितघनस्तनकुम्भा ।
 भूतले निहितजानुयुगान्या कन्दुकं प्रतिजघान कराभ्याम् ॥ ४१ ॥
 मा विकर्ष मम वेणिलतामित्याहतः करजुषा कमलेन ।
 कि व्यथेति पुनरेव तरुण्या चुम्ब्यते स्म सुकृती ननु बर्ही ॥ ४२ ॥
 संप्रदर्श्य नवमौक्तिकहारं संमुखे नवमृणाललतेति ।
 केलिचक्रममिवोपदिशन्ती कापि दूरमहरत्कलहंसम् ॥ ४३ ॥
 संनिधौ किमपि चारु नदन्तं मामयं बत विडम्बयतीति ।
 कङ्कणक्वणितपाणिकपोतं कापि केलिकमलेन जघान ॥ ४४ ॥
 चारु वाममधिरोप्य कराब्जं दक्षिणेन परिमृष्टपतत्राम् ।
 मञ्जुलानि रणितानि तदानी शारिकां कलमपाठयदेका ॥ ४५ ॥
 प्रौढयौवनमदोद्धतलीलं पञ्चबाणपिककेलिविलासम् ।
 इत्थमन्तिकचरं सुरनारीचक्रमेत्य तमियेष विकर्तुम् ॥ ४६ ॥
 लोलहेमवलयेन विराजन्मुद्रिकेण धृतिभिः सह यूनाम् ।
 पाणिपल्लवयुगेन मृदङ्गस्ताडितोऽजनि कयापि तरुण्या ॥ ४७ ॥
 कञ्चुकस्थगितवल्गदुरोजं कन्दलत्क्वणितकङ्कणहस्तम् ।
 तन्वती तरुतां तरुणानां तालयोर्द्वयमघट्टयदन्या ॥ ४८ ॥
 कण्ठजृम्भितकलस्वनभङ्ग्या कामिनां भ्रमिस्तजा हृदयेषु ।
 अङ्गुलीभिरिव पल्लवयन्त्या वल्लकीमपरया समगायि ॥ ४९ ॥

पक्वबिम्बफलोचिषि धन्यं वेणुमेकमधरे विनिवेश्य ।
 कापि वादनमिषेण मृगाणां कर्णयोरपि मधूनि ववर्ष ॥ ९० ॥
 स्पन्दमानकचरीभरमाल्यं मन्दहासमधुराधरबिम्बम् ।
 धर्मवारिकणमौक्तिकपङ्क्तिं क्लिन्नपत्रमकराङ्ककपोलम् ॥ ९१ ॥
 भावसूचनविलोककराग्रं संहतस्तनलुठन्मणिहारम् ।
 चारुनूपुरझलज्जलिताङ्घ्रिन्यासमेणनयनानटदेका ॥ ९२ ॥
 केशमाल्यमकरन्दतुषारो वीटिकारसलवङ्गसुगन्धी ।
 सुभ्रुवा कुचतटाहतिमन्दस्तं तदाभजद्वर्षि वनवातः ॥ ९३ ॥
 इत्यमर्त्यवनिताललितेन क्षोदितोऽपि न च्चाल स योगी ।
 वाति चण्डपवनो वसुमत्यां तावता चलति किं गिरिरीषत् ॥ ९४ ॥
 काचिदेत्य तदनु प्रमदानामालिलिङ्ग तमुरोजयुगेन ।
 कानने कलभकुम्भनिकाषादस्य किञ्चिदधिकं न ततोऽभूत् ॥ ९५ ॥
 आदधे वपुषि तस्य ततोऽन्या वक्रपाटलमुखानि नखानि ।
 खेलतामुपरि तद्विहगानामातनोत्पदनखार्पणभङ्गीम् ॥ ९६ ॥
 कापि वक्रकमलेन मृगाक्षी तत्कपोलमथ चारु चुचुम्ब ।
 न व्यकारि स ततोऽपि तपस्वी लेहनादिव कुरङ्गशिशूनाम् ॥ ९७ ॥
 तस्य तत्र मतिनिर्मितकामे यौवतस्य विफलोऽजनि यत्नः ।
 किं करोतु बलिना युधि नाथे पातिते परनृपेण भटौघः ॥ ९८ ॥
 तादृशं भुवि कुशासनभाजं धारिताक्षवल्यं करपद्मे ।
 नासिकाग्रनिहिताक्षमवेक्ष्य व्यस्यन्त सुरविभ्रमवत्यः ॥ ९९ ॥
 विभ्रमैरपि निजैरविकार्यं तं विरागमिव मूर्तमवेक्ष्य ।
 शापदानचकिता हरिणाक्षयस्तस्य किञ्चिदपचक्रमुरग्रात् ॥ १०० ॥
 हृष्यतः शतमखस्य नियोगात्सिद्धचारणगणेन तदानीम् ।
 पातिताजनि मुनेरुपरिष्ठात्पारिजातकुसुमोत्करवृष्टिः ॥ १०१ ॥
 तावदम्बुदकदम्बगभीरादध्वनुस्त्रिदिवदुन्दुभयश्च ।
 या विमोहयितुमागतवत्यस्ताभिरेव ननृते च वधूभिः ॥ १०२ ॥

१. 'वातु' ख. 'न पादपोन्मूलनशक्तिरह शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य' इति रघुवशे.

तस्यातिदुष्करमवेक्ष्य तपः प्रसन्नो
दातुं वरं तदुचितं दययाथ तस्मै ।

कैलासगौरमधिरुह्य वृषं महान्त-

मर्धेन्दुमौलिरुमया सममाविरासीत् ॥ ६३ ॥

इति श्रीयज्ञरामदीक्षितपुत्रस्य रामभद्रयज्वनः कृतौ पतञ्जलिचरिते
द्वितीयः सर्गः ।

तृतीयः सर्गः ।

अथ वीक्ष्य स शैलकन्यया सहितं चन्द्रकलाधरं पुरः ।
रभसादुदतिष्ठदासनात्प्रणमन्नञ्जलिना पतञ्जलिः ॥ १ ॥
तदुपागमहर्षविस्मयौ स्तिमितं यद्यपि तं वितेनतुः । •
स तथापि चकार दण्डवत्प्रणिपातं भुवि भक्तियन्त्रितः ॥ २ ॥
प्रणिपत्य समुत्थितस्तदा मुदितो मूर्ध्नि कृताञ्जलिर्भुनिः ।
तरुणेन्दुवतंसमादरात्तमुपश्लोकयितुं प्रचक्रमे ॥ ३ ॥
श्रुतयोऽपि न शक्नुवन्ति ते स्तुतये किं पुनरीश मादृशः ।
भणितिर्गुणती भवद्गुणान्परिशुध्येदिति किं तु मे मतिः ॥ ४ ॥
जगदीश यदेकमद्वयं तव सच्चित्सुखलक्षणं वपुः ।
विधिविष्णुहरा इति त्रिधा बिभिदे तन्निजयैव मायया ॥ ५ ॥
तव देव गिरा यथार्थया ननु कर्माणि नरा वितन्वते ।
सुखबोधमयं सुमेधसः परमं ब्रह्म वदन्ति केवलम् ॥ ६ ॥

१. 'अतीतं पन्थानं तव च महिमा वाङ्मनसयो-
रतब्धावृत्त्याय चकितमभिघत्ते श्रुतिरपि ।
स कस्य स्तोतव्यः कतिविधगुणः कस्य विषय
पदे त्वर्वाचीने पतति न मनः कस्य विषयः ॥'
इति महिम्नः स्तोत्रे.
२. 'मम त्वेतां वाणीं गुणकथमपुण्येन भवतः
पुनानीत्यर्थेऽस्मिन् पुरमथन बुद्धिर्व्यवसिता ॥'
इति महिम्नः स्तोत्रे.

अतिसुन्दरमस्तु मे सदा हृदये त्वद्वपुरिन्दुभूषणम् ।
 नियतं खलु यस्य दर्शनात्सरणीयो रमणो रतेरभूत् ॥ ७ ॥
 जडमेव रथाङ्गमेकमप्यपरं द्वादशधा विभज्यते ।
 कुरथेन ततस्त्वया कथं विजितं वैरिपुरत्रयं विभौ ॥ ८ ॥
 भवदाश्रयणेन मार्गणा अपि लक्ष्मीपतयो भवन्ति यत् ।
 विपरीतमभूदिदं यतोऽजनि लक्ष्मीपतिरेव मार्गणः ॥ ९ ॥
 अपि सेव्यमनेकशाखया भजतामप्यधिकं फलप्रदम् ।
 परमेश भवन्तमीदृशं जगतः स्थाणुरिति ब्रुवन्त्यहो ॥ १० ॥
 विनिहत्य रणेऽन्धकं कलाधरचूडामणिरप्यहो भवान् ।
 न खलु त्रपते ततो यतः परिपूर्णं त्वयि नास्ति पौरुषम् ॥ ११ ॥
 किमिहाद्भुतमस्ति यज्जटातटिनी कामपि तावकी पपौ ।
 जलधिं चुलुकीचकार किं तव भक्तोऽपि न कुम्भसंभवः ॥ १२ ॥
 तव पञ्चमुखानि लोचनान्यपि तु त्रीणि तथाष्टमूर्तयः ।
 इति शैलसुतातिसुन्दर किमिति त्वामवृणीत गेहिनम् ॥ १३ ॥
 वसनं करिचर्म वाहनं वृषभः कोऽपि विभूषणं फणी ।
 अशनं विषमासिका गिराविति चित्रं जगता त्वमीशिषे ॥ १४ ॥
 वहतो नृकरोटिमालिकामनुलिप्तस्य परेतभसना ।
 पितृकानननर्तकस्य ते प्रमथेशस्य गुणास्तु पावनाः ॥ १५ ॥
 अरुणेन पदाम्बुजेन ते मम चित्रं क्रियते मनः शुचि ।
 मृदुनाप्यमुना भुजान्तरं कठिनं न च्युटितं यमस्य किम् ॥ १६ ॥
 विजिताद्रजतेन निर्मितौ विषमेषोरिषुधी इवाहृतौ ।
 कलये हृदि काङ्क्षितप्रदे तव जङ्घे तरुणेन्दुशेखर ॥ १७ ॥

१. 'रथः क्षोणी यन्ता शतधृतिरगेन्द्रो धनुरथो
 रथाङ्गे चन्द्राकौ रथचरणपाणि. शर इति ।
 दिग्धक्षोस्ते कोऽयं त्रिपुरदहनमाडम्बरविधि-
 विधेयै. क्रीडन्त्यो न खलु परतन्त्रा प्रभुधियः ॥'
 इति महिम्नः स्तोत्रे.

गजहस्तजिगीषयेव यौ धृततारक्षवचर्मकङ्कटौ ।
 गिरिजाकरमर्दनोचितौ भवदूरू भव भावये हृदि ॥ १८ ॥
 तव मध्यमहं तनु भजे नितरामीर्ष्यति यत्र नाभये ।
 प्रलयोद्धतरुद्रलोचनद्रुतरूप्याद्रिनदीजलभ्रमः ॥ १९ ॥
 भुजगाभरणं भुजान्तर भसितोद्भूलितमीश ते भजे ।
 स्फटिकाद्रिशिलातलं यथा करिकीर्णाम्बुजनालकोमलम् ॥ २० ॥
 अरुणाङ्गुलिपल्लवौ नखद्युतिसभावितपुष्पडम्बरौ ।
 कलिमोचन कालकण्ठ ते कलयेऽहं करकल्पपादपौ ॥ २१ ॥
 मुखचन्द्रसमीपवर्तिनीमरुणामीश घनावलीमिव ।
 तव नौमि जटापरम्परा सितविद्युन्निभगाङ्गनिर्झराम् ॥ २२ ॥
 अविवेकतमोनिवृत्तये विलसन्तं विषमास्त्रशासनम् ।
 मधुरस्मितचन्द्रिकोदयं वदनेन्दुं तव चिन्तये हृदि ॥ २३ ॥
 इति तं पुलकोद्गमैः स्तनौ हृदि भक्त्या प्रमदाश्रुणा दृशोः ।
 वचसि स्तुतिभिश्च संगतं परितुष्यन्प्रभुरब्रवीदिदम् ॥ २४ ॥
 तपसा तव शेष तोषितो वितरिष्यन्वरमागतोऽस्मि ते ।
 अचिरेण वृणीष्व तं यतो वपुरीहृक्तव वारित सुखात् ॥ २५ ॥
 चरितं निजमादितः स्मरन्नथ शेषेति निमन्त्रितो मुनिः ।
 पदवार्तिकभाष्यनिर्मितौ प्रथमं पाटवमभ्ययाचत ॥ २६ ॥
 अथ तस्य जगन्नयप्रभोर्नटनालोकनयोग्यता पुनः ।
 मुनिमर्थयमानमात्मनः स तथास्त्वित्यवदन्मुदा मृडः ॥ २७ ॥
 अयि वत्स चिदम्बराभिध नगर त्वं ब्रज काननाध्वना ।
 तव तत्र नटेयमीक्षितुं दययेत्यन्तरधादुदीर्य सः ॥ २८ ॥
 इति तस्य गिरा चिदम्बरं नगरं प्रास्थित नाट्यलिप्तया ।
 मुदितः स मुनिर्मुमुक्षया भवतप्तो निकटं गुरोरिव ॥ २९ ॥
 अपरं प्रविशन्वनं वनादपरं चाश्रममाश्रमाद्भ्रजन् ।
 ददृशे स पवित्रदर्शनः सुरसिन्धोरिव पाथसां भरः ॥ ३० ॥

पथि तं फलपुष्पसचयैः परिपूज्येव मुनि वनद्रुमाः ।
 पवनाकुलपल्लवच्छलात्सफलं जन्मन इत्यनर्तिपुः ॥ ३१ ॥
 बुधमृद्धरसा पदे पदे परिपाकच्युतपुष्पकोमला ।
 पदवी तमनन्दयत्कवेः पठितव्याकरणस्य वागिव ॥ ३२ ॥
 गिरिनिर्झरशीकरान्किरन्सममारण्यविहङ्गकूजितैः ।
 मुषितद्रुमपुष्पसौरभो मुदमाधत्त वनानिलो मुनेः ॥ ३३ ॥
 कटिबद्धमृगादनत्वचं कपिलोन्नद्धजटाभरं मुनिम् ।
 तमवेक्ष्य तरक्षवो वने न पलायन्त न चाभिचक्रमुः ॥ ३४ ॥
 चटुलाक्षमुदञ्चिताननं चलवालाञ्चलमीषदन्तरम् ।
 कुतुकेन कुरङ्गशावकास्तमृषि ज्ञातिमिवानुदुद्रुवुः ॥ ३५ ॥
 कपयस्तदवेक्षणे तरून्यथयामासुरसाधुभिः पदैः ।
 पदशास्त्र इवानधीतिनः कवयः कर्णपथान्विपश्चिताम् ॥ ३६ ॥
 तमवेक्ष्य निनिन्दुरुच्चकैरपदे पङ्कणकुक्कुराः पथि ।
 सरसस्य कवेः क्रमं गिरामवकर्ष्याक्षमयेव दुर्धियः ॥ ३७ ॥
 ददृशे किल तेन गच्छता गिरिनद्या कलहंसमण्डली ।
 क्रियदप्यसृग्गुक्षिता तनौ गिरिशस्येव कपालमालिका ॥ ३८ ॥
 अचलोर्ध्वतलादवस्थितं निपतन्तं स ददर्श निर्झरम् ।
 रविरश्मिजिता कृतं ध्वजे विपिनेनेव दुकूलपल्लवम् ॥ ३९ ॥
 कठिनोपलघट्टनोत्थितान्पतितान्निर्झरपाथसां कणान् ।
 चलितानविशेषतोऽग्रहीच्चमराणामपि वालधीन्मुनिः ॥ ४० ॥
 निबिडोपलगतनिःसरत्फणिफूत्कारभियापसर्पिणः ।
 हरिणा नयनैः समाकुलैः पदवीमुत्पलिनी मुनेर्बधुः ॥ ४१ ॥
 ज्वलितारुणपल्लवानलश्चैरिबिल्वप्रसवैकलाजया ।
 अचलस्य करग्रहोत्सवो वनलक्ष्म्येति विनिश्चिकाय सः ॥ ४२ ॥

१. 'ननदुरुच्चकैः' इति ख-पुस्तके; 'ननदुरुच्चकैः' इति भव्यः पाठो भवेत्.
 २. 'चिरिबिल्वप्रसवैकरम्यया' क.

मधुरध्वनयो मधुव्रता मदनियन्दमलीमसे पथि ।
 अवदन्मुनये निरक्षरं द्विपमासन्नसरोवगाहिनम् ॥ ४३ ॥
 तरुमूलविहारिणो दरीभुवि भल्लूकगणानजीगणत् ।
 मृडकण्ठरुचीन्वनश्रियः कचभारानिव जङ्गमान्मुनिः ॥ ४४ ॥
 मृगराजकराहतित्रुटत्करिकुम्भच्युतमौक्तिके पथि ।
 निबिडोडुकदम्बडम्बरे स मुनिश्चन्द्र इवाम्बरे ययौ ॥ ४५ ॥
 अतिलङ्घ्य वनानि जग्मुषा ददृशे तेन चिदम्बरं पुरम् ।
 इह ताण्डवयिष्यतीश्वरः कृपयेति प्रथमं गणैर्वृतम् ॥ ४६ ॥
 पृथुलश्रवसो बृहन्मुखा गडुकण्ठा गिरिसन्निभोदराः ।
 विकटोच्छ्रितजानवः स्सरं विहसन्तीव यदागता गणाः ॥ ४७ ॥
 तमसामिव देहिनो भरा यमुनाया इव पिण्डिता झराः ।
 जलदा इव मूर्तसंचराः प्रमथा यत्परितो विजह्निरे ॥ ४८ ॥
 विहरन्ति तरक्षुभिर्मिथो निनदैर्यत्र निगृह्यते हरीन् ।
 मुखविक्रियया च तर्जयन्त्यगकन्यापरिचारिणीर्गणाः ॥ ४९ ॥
 कुसुमाहृतये गणैः प्रभोर्नवमुन्मत्तवनं प्ररोप्यते ।
 अपि यत्र विमृश्य लूयते प्रसवामोदघना च केतकी ॥ ५० ॥
 अनुलेपनसंग्रहं प्रभोः प्रमथा यत्र परे वितन्वते ।
 परितर्जितघोरफेरवं प्रतिपद्यैव परेतभूतलम् ॥ ५१ ॥
 मलयद्रुमकोटरान्तरादपि वरुमीकबिलोदरादहीन् ।
 चकृषुः किल यत्र भूषणं नवमीशाय गणाः प्रदित्सवः ॥ ५२ ॥
 मलयाद्रिपटीरवासितान्द्रुतिगर्तेषु सर्मारणार्भकान् ।
 प्रभुकङ्कणकुक्षिपूरणं तनितुं यत्र गणा निरुन्धते ॥ ५३ ॥
 पुरदाहमनङ्गपातनं गरलास्वादनमन्तकक्षतिम् ।
 गजदानवखण्डनं जगुः प्रमथा यत्र चरित्रमैश्वरम् ॥ ५४ ॥
 कलयन्ति विभूतिभस्त्रिकां कतिचिद्यत्र गृहीतसूचयः ।
 अपरैरपि नामसीव्यते नवरुद्राक्षमणिप्रसञ्जनात् ॥ ५५ ॥

विलसद्भसितत्रिपुण्ड्रका धृतरुद्राक्षकिरीटमौलयः ।
 कति यत्र नयन्ति वासरान्शिवपञ्चाक्षरमन्त्रजापिनः ॥ १६ ॥
 शिवभक्तगणे प्रदक्षिणक्रमणं यत्परितो वितन्वति ।
 भसितैरपरः समुन्नतो वरणोऽकल्प्यत तत्तनुच्युतैः ॥ १७ ॥
 घटनाय जटाहिमांशुना परिगृह्णन्त्युडुमण्डलीमिव ।
 शिवमर्चयितुं यदाश्रया द्विजलोका धवलार्कमञ्जरीम् ॥ १८ ॥
 गिरिशार्चनबिल्वपल्लवग्रहजैः पाणिषु कण्टकक्षतैः ।
 कमलप्रमुखाङ्कुरेखिका वसतां यत्र बतोपमीयते ॥ १९ ॥
 निवसन्ति दिवः कति श्रियः कति वाण्यः कति मुक्तयः कति- ।
 इति वेद्मि न तत्र याः शिवो विनियुङ्क्ते प्रतिभक्तपूरुषम् ॥ २० ॥
 मृडनाद्यदिदृक्षुभिर्जनैः परितस्तन्नगरं परिष्कृतम् ।
 प्रविशन्द्दृशे पतञ्जलिः प्रथमं व्याघ्रपदा तपस्विना ॥ २१ ॥
 स समाधिदृशा निशामयन्फणिनामेष पतिः पतञ्जलिः ।
 इति तस्य सभाजनार्थमानयदर्व्यं सह पाद्यवारिणा ॥ २२ ॥
 उपचारमुपेत्य तत्कृतं स च माध्यंदिनसंभवं मुनिम् ।
 कुशलं फणिनामधीश्वरः परिपप्रच्छ तपःसमाधिषु ॥ २३ ॥

तावेवं परिचयलब्धगाढसख्या-

वग्रण्यौ शिवपद्मभक्तिभाजाम् ।

त्रैयक्षं नटनमहोत्सवं दिदृक्षू

योगीन्द्रौ कनकसभामगाहिषाताम् ॥ २४ ॥

इति श्रीयज्ञरामदीक्षितपुत्रस्य रामभद्रयज्वनः कृतौ पतञ्जलिचरिते

तृतीयः सर्गः ।

चतुर्थः सर्गः ।

वासवादिभिरथामरैस्तदा चोदितेन भुवि विश्वकर्मणा ।
 ताण्डवाय गिरिशस्य निर्मिता तत्र हाटकमयी सभा बभौ ॥ १ ॥
 यत्र हेमवलभीविलम्बिनो दिव्यमौक्तिकसरा विरेजिरे ।
 सर्वतः सुरगिरेरधित्यका सगता इव नवोडुम्पङ्कयः ॥ २ ॥

यत्र सिन्धुचलशैवलाङ्कितं नाभिपङ्कजमिवेन्दिरापतेः ।
 गारुडाश्मखचितं हिरण्मयं पुण्डरीकमुपरि व्यराजत ॥ ३ ॥
 चञ्चलध्वजपटाञ्चलाञ्चितं यत्सुवर्णशिखरं समुन्नतम् ।
 अन्वकारि हरिवज्रतो भिया मेरुणा तनुरुहाणि धुन्वता ॥ ४ ॥
 वीक्ष्य मां सफलध्वमक्षिणी भो नरा इति गिरेव शंसति ।
 या विशङ्कटविटङ्ककोटिभाङ्किङ्किणीगणघणंघणारवैः ॥ ५ ॥
 यद्विशालमणिजालकान्तरादुत्पतन्त्यगरुधूपपङ्कयः ।
 आह्वयन्त इव शैवमीक्षितुं नर्तनोत्सवममर्त्यसुन्दरीः ॥ ६ ॥
 यत्र काञ्चनवितानसंयतो नन्दनद्रुकुसुमस्रजा गणः ।
 अश्रु भाविहरनृत्तदर्शनप्रेमजं मधुमिषादिवोज्ज्वति ॥ ७ ॥
 शातकुम्भवलभीसमुन्नतव्रातबद्धमुकुरावलीच्छलात् ।
 या विभर्ति नयनानि कौतुकादाभिरूप्यमिव वीक्षितुं निजम् ॥ ८ ॥
 द्वारपार्श्वयुगले हिरण्मये गारुडाश्मकदलीवनश्रिया ।
 या परस्परसमागमार्हयोः शंसतीव घटने मनोज्ञताम् ॥ ९ ॥
 आदितोऽन्तत उपोढविभ्रमैर्यत्र मौक्तिकसरैश्चकाशिरे ।
 हेमतोरणमरीचिवीचयो राजहंसनिचयैरिवागतैः ॥ १० ॥
 अत्यवर्तत यदीयकाञ्चनस्तम्भजालमनरालमुन्नतम् ।
 अप्यहीनगुणभूषसुन्मिषद्वक्त्रिमाणममरालयं गिरिम् ॥ ११ ॥
 देवताप्रतिकृतीर्यदन्तरे शिल्पिना मणिमयीः प्रकल्पिताः ।
 देवताः प्रथममागता नटं द्रष्टुमैशमिति मेनिरे नराः ॥ १२ ॥
 यत्र भान्ति कुरुविन्दनिर्मितत्तोटयो मरतकच्छदाः शुकाः ।
 ऐष्यदीशगणराट्करस्फुरङ्गाडिमग्रहकृतादरा इव ॥ १३ ॥
 यत्र यत्र फलपुष्पमण्डितं वृक्षषण्डमरुचद्विनिर्मितम् ।
 प्रागरण्यमिव नन्दिहुंक्वृतिस्तम्भितं चरति शंकरे तपः ॥ १४ ॥
 भान्ति यत्र मणिकुट्टिमे नरा बिम्बिता भगवतो नटिष्यतः ।
 संजिघृक्षव इव्म्लयाद्भलेः पारितोषिकविभूषणान्यहीन् ॥ १५ ॥

सिक्तमृष्टतलमुच्छ्रितध्वजं स व्यतीत्य पुरमार्गमायतम् ।
 तां सभामथ विवेश तादृशीं व्याघ्रपादनुगतः पतञ्जलिः ॥ १६ ॥
 कायवानिव तपःसमुच्चयो जङ्गमेव शिवभक्तिरुज्जिता ।
 स्वात्मबोध इव मूर्तिसंचरस्तावृषी ऋषिगणोऽन्ववर्तत ॥ १७ ॥
 यत्पुराणकिटिनापि शौरिणा न व्यलोकि चरणद्वयं प्रभोः ।
 लोकयेमहि तदेव किंत्विति व्यस्यन्त मुनयस्तदा मुहुः ॥ १८ ॥
 आगताः प्रथममेव भूतले नीलनीरदनिभा गणास्तदा ।
 विद्रवन्नरवितीर्णमार्गया सर्वतः समचरन्त लीलया ॥ १९ ॥
 भूतनाथनटने दिदृक्षया भूतलेऽवतरतां दिवोकसाम् ।
 उन्मुखक्षितिमयूरवीक्षितो दुन्दुभिध्वनिरभूदथाध्वनि ॥ २० ॥
 निर्जरांनथ कदाप्यनीक्षितानीक्षितुं भुवि दिवोऽवरोहतः ।
 दिव्यदुन्दुभिरवावकर्णनात्सन्ननाह कुतुकी नृणां गणः ॥ २१ ॥
 अम्बरे ददृशिरेऽथ सुन्दरा हाटकाङ्गदकिरीटकुण्डलाः ।
 अञ्जलालिखितहंसवाससः पञ्चविशवयसो दिवोकसः ॥ २२ ॥
 तेषु मेषवरवाहनश्चतुःशृङ्गमौलियुगलः शिखोज्ज्वलः ।
 स्रुकस्रुवादिवहबाहुसप्तकः प्रत्यदृश्यत हुताशनस्त्रिपात् ॥ २३ ॥
 साध्वसेन शिवभक्तसंनिधि यः स्थितः परिहरंश्चिरादपि ।
 तं मृकण्डुतनये कृतागस शाम्भवा ददृशुरम्बरेऽन्तकम् ॥ २४ ॥
 मूर्तयामुनतरङ्गवल्लरीविभ्रमावहमहासिभासितः ।
 पाणिराननमुदग्रदंष्ट्रमप्याचक्ष इव नैर्ऋतं नृणाम् ॥ २५ ॥
 दन्तलग्नजलमर्त्यजाङ्गलक्रूरदूरविवृतास्यकन्दरम् ।
 आगतस्य वरुणस्य मानवास्तत्र वाहनमवेक्ष्य तत्रसुः ॥ २६ ॥
 योऽधिरुह्य पृषतं करे वहन्केतुमत्वरत पासुकेतनः ।
 तं नरा निरणयन्धिया स्वया तातमाशरपुरीदहः कपेः ॥ २७ ॥
 अभ्रसिन्धुतरिविभ्रमस्पृशा निष्पपात दिवि पुष्पकेण यः ।
 तं गदोज्ज्वलभुजं महाङ्गदं किन्नराधिपमलोकयन्नराः ॥ २८ ॥

चन्द्रखण्डकृतचारुशेखरः पुण्डरीकदलपाण्डराकृतिः ।
 शूलपाणिरहिजालभूषणः प्रादुरास वृषवाहनो हरः ॥ २९ ॥
 राहुरुज्जति मुहुर्निगीर्य मां पालयेति शशिनेव सेवितः ।
 आतपत्रवपुषा स चाययौ वज्रपाणिरिभराजवाहनः ॥ ३० ॥
 रम्भयास्य चरमोपविष्टया चामरद्वयमधूयताभितः ।
 लोलहंसमिथुनान्तरस्फुरत्पद्म चारु विदधे यदाननम् ॥ ३१ ॥
 भेनकापि विततार वीटिकां चन्द्रखण्डसुरभिं शचीपतेः ।
 तेन सा हि जगृहे मृणालिका दन्तिनेव करिणीकरार्पिता ॥ ३२ ॥
 अग्रतस्तदनु सिद्धचारणा वारणाधिपधृतस्य वज्रिणः ।
 वृत्रजम्भवलपाकपातनरूयातमस्तुवत बाहुविक्रमम् ॥ ३३ ॥
 तच्चिदम्बरपुरं पुरंदरे साकमम्बरचरैः समागते ।
 प्राङ्गनटेशनटनादहो मुदा तत्र मर्त्यहृदयान्यनर्तिषुः ॥ ३४ ॥
 शङ्खमदलमृदङ्गदुन्दुभिध्वानसंकथितमुत्सवं तदा ।
 वीक्षितुं किमु जनस्य नाविशन्कर्णरन्ध्रमितरेतरोक्तयः ॥ ३५ ॥
 रेजिरे दिग्धिपा वनौकसो व्याघ्रपाद्मणवराः पतञ्जलिः ।
 पौरजानपदमानवास्तदा संगताः कनकससदन्तरे ॥ ३६ ॥
 यावदन्तरनघः पतञ्जलिर्ध्यातुमीशममिमीलक्षिणी ।
 तावदागमनशंसि धूर्जटेः काहलीरणितमाशु शुश्रुवे ॥ ३७ ॥
 येन निःसरति काहलीरवस्तत्र वर्त्मनि जना दृशो दधुः ।
 लोचनानि निदधुश्च यत्र ते तत्र संन्यधित शंकरः स्वयम् ॥ ३८ ॥
 दर्शनोत्सुकसुपर्वपङ्कचहंपूर्विकापरिगताग्रभूमिकम् ।
 नन्दिहस्तधृतवेत्रसगमत्राससंकुचदवेक्षकाङ्ककम् ॥ ३९ ॥
 चन्दनद्रवसमुक्षणक्षणाक्षिप्तपुष्पचयसिद्धचारणम् ।
 सान्द्रितध्वजपताकितान्तरस्त्रिगद्यगुरुधूपवल्लिकम् ॥ ४० ॥
 महलानुगुणनृत्यदप्सरःपादनूपुरनिनादमेदुरम् ।
 संनिधानगतद्विभ्यमागधप्रस्फुरज्जयजयोक्तिबन्धुरम् ॥ ४१ ॥

आगतेभमुखमूषिकश्रमश्चासतृप्तदलंक्रियोरगम् ।
 आपतद्गुहशिखण्डिताण्डवप्रक्रमिप्रमथडिण्डमारवम् ॥ ४२ ॥
 तुन्दिलैकगणधारितामलच्छत्रमच्छशिशिखण्डमण्डितम् ।
 उक्षवाहनमुमासमन्वितं तं ददर्श गिरिशं पतञ्जलिः ॥ ४३ ॥
 वामपार्श्वगतवारिजेक्षणं दक्षिणेऽम्बुजभुवा कृताञ्जलिम् ।
 वन्दितं चरमभागमाश्रितैर्वासवप्रभृतिभिः सुपूर्वभिः ॥ ४४ ॥
 सर्वतोऽपि सनकादिभिर्मुदा सेव्यमानमृषिभिश्चिरतनैः ।
 नारदेन महती नखाञ्चलैर्विध्यता च मृदुगीतवैभवम् ॥ ४५ ॥
 नूपुरोरगफणामणिश्रियामङ्कुरैररुणितेन योऽङ्घ्रिणा ।
 नूतनातपनिपातपाटलं पश्यतां हृदि निनाय पङ्कजम् ॥ ४६ ॥
 भालपावकहुते स्मरे रतावप्यपास्त्रविहृतौ वृथास्थितौ ।
 केलिरत्नमुकुराविवैतयोर्जानुमण्डलमिषाद्विभर्ति यः ॥ ४७ ॥
 व्याघ्रचर्मपरिकर्मशालिनी सक्थिनी गुरुतरे दधाति यः ।
 देवदैत्ययुधि दिग्गजेन्द्रयोरागृहीतकवचौ कराविव ॥ ४८ ॥
 मण्डलं दिनकरस्य मध्यतो नीयमानमुनिनिर्मितान्तरम् ।
 यस्य नूनमपदिश्य काञ्चनं पट्टबन्धमुदरे विराजते ॥ ४९ ॥
 भाति यस्य किल कण्ठलम्बिनी शंकराक्षमणिमालिकोरसि ।
 कालकूटकलुषीकृता गलान्निर्गतेव निगमाक्षरावली ॥ ५० ॥
 कृष्णसर्पकृतचारुकङ्कणैश्चतुर्भिरपि भाति बाहुभिः ।
 शक्रवाहनगजः शशिप्रभैरिन्द्रनीलवल्लयै रदैरिव ॥ ५१ ॥
 भासमानभसितत्रिपुण्ड्र्या यो ललाटतुहिनांशुलेखया ।
 पञ्चबाणवपुरिन्धनानलं लोचनं वहति कुञ्जलीकृतम् ॥ ५२ ॥
 यस्य मौलिरपि धातृसौधभूनिर्गताभ्रतटिनीनिपातजम् ।
 फेनपिण्डमिव वेगवक्रितं कान्तमुद्गहति खण्डमैन्दवम् ॥ ५३ ॥
 शंकरोऽथ चलमौलिजाह्वीवारिपूरणरणत्करोटिकम् ।
 दक्षिणेतरकरावलम्बितश्रीशपाणि वृषभादबातरत् ॥ ५४ ॥

सोऽवतीर्थ गिरिसन्निभादृषात्साकमद्रिसुतया सविभ्रमम् ।
 प्राविशत्कनकसंसदन्तरं पश्यतामिव शरीरिणां मनः ॥ ९५ ॥
 तापसप्रमथदेवमानवैः सान्द्रिता विलसति स्म सा सभा ।
 शंकरेण मधुनेव चारुणा भूरिभूरुहकरम्बितावनी ॥ ९६ ॥
 अञ्जलिस्तबकितेन मौलिना कीर्तिवर्णनकृता मुखेन च ।
 जन्मिनो जनिशमार्थमर्थयामासुरीशमचिरेण नर्तितुम् ॥ ९७ ॥
 व्याघ्रपादमृषिमीरितस्तवं तं पतञ्जलिमपि स्तवोन्मुखम् ।
 वीक्ष्य शीतलदृशा शिवोऽवदन्नर्तनं मम निरीक्ष्यतामिति ॥ ९८ ॥
 नर्तनाय गिरिशे कृतत्वरे चत्वरे महति हेमसंसदः ।
 मास्तु शब्द इति वेत्रपाणिना सर्वतो जगदतर्जि नन्दिना ॥ ९९ ॥
 सिद्धचारणकरान्तनिर्गलन्मुग्धपुष्पनिचये सभान्तरे ।
 नन्दितर्जनवशात्कुतूहलादप्यतिष्ठदपसंकथो जनः ॥ १०० ॥
 तत्र शंकरकटाक्षचोदितश्चारुमहलमवादयद्धरिः ।
 यैः पयोद इति पुष्कराश्रितो नीलकण्ठनटनोचितध्वनिः ॥ १०१ ॥
 कामजिन्नटनकारणेन वा भारतीकुचयुगभ्रमेण वा ।
 तत्र तालयुगलीमथाददे पाणिपङ्कजयुगेन पद्मभूः ॥ १०२ ॥
 रम्भया हृतरसे रदच्छदे वंशनालमवसज्य वासवः ।
 वादनादपि विमोहयञ्जनानाददे किल न वासवस्थितिम् ॥ १०३ ॥
 वादय द्रुतमितीव शंसता स्फाटिकाक्षवलयेन दक्षिणे ।
 आश्रिता श्रवसि चारुवल्लकी वादनं व्यतनुत प्रियाविधेः ॥ १०४ ॥
 आयतेन फणिना जटाभरं मध्यभागमिभचर्मकक्ष्यया ।
 बद्धतः प्रियतमस्य नर्तितुं वीक्ष्य संभ्रममुमा स्मितं व्यधात् ॥ १०५ ॥
 वीक्षणोचितममांसचक्षुषा नर्तनोत्सवमवेक्षितुं निजम् ।
 शंभुना सकलदेहिना तदा दिव्यमक्षि दिदिशे दयालुना ॥ १०६ ॥

१. 'यः पयोद इव पुष्कराश्रितो' क.

सैददर्श सपदि भ्रमज्जटाताडितोडुपटलं तदा जनः ।
 व्यालनूपुररणत्पदार्पणन्यञ्चितक्षिति नटेशनर्तनम् ॥ ६७ ॥
 धर्मवारिकणकन्दलद्रवद्भ्रसपुण्ड्रपरिकर्मितालिकम् ।
 कण्ठलम्बितहराक्षमालिकाच्छेदकीर्णमणिहारि किंकरम् ॥ ६८ ॥
 मध्यसीम्नि गलिताहिबन्धनव्याकुलद्विरदचर्मकक्ष्यकम् ।
 पादताडितधरातलक्रमप्रोन्मिषत्पटत्पटायिताकुलम् ॥ ६९ ॥
 मण्डलभ्रमिषु कीर्णजाह्नवीशीकरस्त्रपितचक्रवालकम् ।
 बाहुवेगपवनाभिपूरितक्रन्ददन्तरदिगद्रिकन्दरम् ॥ ७० ॥
 उद्धृतैकचरणाम्बुजप्रभासृज्यमानपरिवेषविग्रहम् ।
 उत्पलोदरसहोदराम्बिकालोचनान्तवलनैकगोचरम् ॥ ७१ ॥
 शाम्बरीयवनिकामथाक्षिपन्सप्रपञ्चमयनर्तनं शिवः ।
 द्वागदर्शयत गोणिकासुतं व्याघ्रपादमितरानृषीनपि ॥ ७२ ॥
 तेन ते स्वयमिदं जगन्मृषा जानते स परमार्थतः पुनः ।
 ब्रह्म तत्परमनादि सच्चिदानन्दलक्षणमनन्तमद्वयम् ॥ ७३ ॥
 इत्यवेक्ष्य नटनं जगत्पतेर्भक्तिभारलुलितेन चेतसा ।
 तुष्टुवुस्तमखिलाः शरीरिणः श्रेयसा स समयोऽजयच्च तान् ॥७४॥
 नृत्तं तत्फणिपतये स दर्शयित्वा
 प्राहेदं प्रणयकिरा गिरा गिरीशः ।
 त्वं कृत्वा भुवि पदशास्त्रवार्तिकाना
 भाष्यं तद्विवृणु ततो दिवं व्रजेति ॥ ७५ ॥
 आज्ञाप्यैवं फणिनमपरान्सोऽनुगृह्याक्षिपातै-
 गौर्या साकं विधिहरिगणैश्चापि शंभुस्तिरोऽभूत् ।

१

‘मही पादाघाताद्भ्रजति सहसा सहायपद

पद विष्णोर्भ्राम्यद्भुजपरिघरुणभ्रहगणम् ।

मुहुर्द्यौर्दौस्थ्य यात्यनिभृतजटाताडिततटा

जगद्रक्षायै त्व नटसि ननु वामैव विभुता ॥’

इति महिम्नः स्तवे.

हर्षाश्चर्यस्तिमितहृदयौ व्याघ्रपादौणिकेया-

वस्तूयेतामृपिभिरनटद्यत्कृते चन्द्रचूडः ॥ ७६ ॥

इति श्रीयज्ञरामदीक्षितपुत्रस्य रामभद्रयज्वनः कृतौ पतञ्जलिचरिते
चतुर्थः सर्गः ।

पञ्चमः सर्गः ।

अथ नटनमवेक्ष्य चन्द्रमौलैरपसरति त्रिदशत्रजे विमानैः ।
कलिमलहृतये नृणां मुनी तौ लिलिखतुरादिनटं क्वचिद्विशेषे ॥ १ ॥
विलिखितमधुनापि संयमिभ्यां शिवमवलोक्य नटं चिदम्बरेशम् ।
अपहतकलुपाः कलौ मनुष्या दधति भवाब्धिविलङ्घनक्षमत्वम् ॥ २ ॥
कतकुलतिलकेन कल्पितानामथ मुनिना पदशास्त्रवार्तिकानाम् ।
जगदुपकृतये चकार भाष्यं महदचिरेण पतञ्जलिर्महात्मा ॥ ३ ॥
तमृषिमनुययुस्तदीयभाष्यं पिपठिषवः किल पण्डिताः सहस्रम् ।
गुरुपरिचरणादृते कुतो वा भवति परं सुलभा जनेन विद्या ॥ ४ ॥
तदनु यवनिकां वितत्य गूढं वपुरनया च पतञ्जलिविधाय ।
उपविशत बहिस्तिरस्करिण्याः पठत कृतिं च ममेति तानुवाच ॥ ५ ॥
मम स तु न भवेन्मनःप्रियो मा य इह तिरस्करिणीमुदस्य पश्येत् ।
इति पुनरभिधाय पाठनार्थं फणिपतिरूपमृषिः समाललम्बे ॥ ६ ॥
अथ गुरुचरणेन शान्तिमन्त्रान्प्रथममजापिषुरुत्तरं च पाठात् ।
अहरहरखिला बुधाः कृती स्याद्गुरुवचसि स्थित एव हीष्टसिद्ध्या ॥ ७ ॥
कृतिपठनमुखे गुरोस्तदन्तेऽप्यतनिपत द्यधिकान्दशप्रणामान् ।
बहुमतविनया बुधाः किमन्यत्सुकृतमिहास्ति गुरुप्रणामतोऽपि ॥ ८ ॥
पठति बुधगणे फणीन्द्रभाष्यं करधृतपुस्तकमुच्चकैस्तदग्रे ।
सुत इव सुखयास्य वाक्यभङ्ग्या निशमयताममृतद्रवः श्रवःसु ॥ ९ ॥
दुरवगमपदार्थबोधहेतोरमृतरुचेरिव चन्द्रिकाविशुद्धा ।
भणितिरहिपतेर्बुधावलीनामपनयति स तमस्तदा समस्तम् ॥ १० ॥

१. 'बहुमतविबुधा बुधाः' ख .

अहमहमिकया स्थितं क्षिपद्भिः परिचितगौतमजैमिनिप्रबन्धैः ।
 सुमतिभिरनुयुक्तमर्थमुक्त्या झटिति सयुक्तिभिरिद्वया विवत्रे ॥ ११ ॥
 किमपि विघटयन्किमप्यनुज्ज्ञानिकमपि समुज्ज्वलयंश्च वार्तिकेषु ।
 नृप इव भटमण्डलेषु भाष्ये व्यहरत राज्यइवास्य वाङ्निगुम्फः ॥ १२ ॥
 तुहिनशिखरितुङ्गशृङ्गपातक्षणरणदभ्रनदीतरङ्गभङ्गीम् ।
 परिभवति पतञ्जलेः पठन्तो वचसि दधुः किल विस्मयं तदा ते ॥ १३ ॥
 अधिफणिक्कृति तावदेव पेटुर्विलसति यावति वासरूपसूत्रम् ।
 विनयभरजुषो विचक्षणास्ते बहुतपसां हि भवेत्तदन्तपाठः ॥ १४ ॥
 प्रतिपुरुषमिहाननैः कियद्भिर्युगपदयं वदतीति विस्मयेन ।
 अपहृतमनुसोऽथ तेऽपनिन्युः सपदि तिरस्करिणीं तदीक्षणाय ॥ १५ ॥
 विवृतफणसहस्रमुग्रदंष्ट्रं क्षितितलकुण्डलितार्धभोगभीमम् ।
 प्रसृतपरिहृतोभयाग्रजिह्वं तरलदृशं तमथ व्यलोकयंस्ते ॥ १६ ॥
 दधुरथ सदशीस्तनूः सरेण त्रिपुररिपोरलिकाक्षिलक्षितेन ।
 अपि दश विदुषां शतानि पुंसो गुरुवचनव्यतिलङ्घनं ह्यनर्थः ॥ १७ ॥
 फणिपतिरभिवीक्ष्य तादृशांस्तान्कथमिदमित्यनुचिन्त्य यावदास्त ।
 परिसरमुपसृत्य तावदेकः प्रणमितमौलिरिदं भयादवादीत् ॥ १८ ॥
 फणिवर भगवन्प्रसीद मह्यं बहिरगमं जलमोचनाय यावत् ।
 विधुतयवनिकाः कृतापराधा बत मम तावदिति स्थिताः सतीर्थ्याः ॥ १९ ॥
 इति गदितगिरं शशाप कोपाद्यदविहितोत्तरशान्तिमन्त्रपाठः ।
 बहिरसि गतवान्पठन्मदीयां कृतिमपि तद्भव राक्षसोऽञ्जसेति ॥ २० ॥
 प्रणिपतनगुणस्तवप्रबन्धैः फणिपतिरस्य कथंचन प्रसन्नः ।
 धृतजटिलमनुष्यमूर्तिरित्थं तमवददापद्मुत्क्षिपन्निवोक्त्या ॥ २१ ॥
 मा भज वत्स विषादं मत्वा कर्माणि जगति चित्राणि ।
 कथमिव मे त्वयि कोपः कथमिव शापश्च तादृशोऽपरथा ॥ २२ ॥
 निष्ठायां किं रूपं पचेरिति त्वं बुधान्पृच्छ ।
 पकमिति वदति यस्तं मम कृतिमध्याप्य मुच्यसे शापात् ॥ २३ ॥

१. 'विवृतफणमुदग्रमुग्रदंष्ट्रम्' क.

व्याकरणमहाभाष्यं मत्कृतमखिलं मम प्रसादात्ते ।

स्फुरतु यथेष्टं याहीत्युक्त्वा तमृषिस्तिरोदधे सहसा ॥ २४ ॥

सूत्राणि योगशास्त्रे वैद्यकशास्त्रे च वार्तिकानि ततः ।

कृत्वा पतञ्जलिमुनिः प्रचारयामास जगदिदं त्रातुम् ॥ २५ ॥

गोनर्दारुणं देशं प्राप्य नमस्कृत्य गोणिका जननीम् ।

तस्यां त्रिदिवगताया तस्थौ शेषः स्वयं स मुनिः ॥ २६ ॥

अथ स पतञ्जलिशिष्यो रक्षो भूत्वाधिरुह्य वटमेकम् ।

पचिरूपं निष्ठाया पृच्छन्पचितमिति वादिनोऽखादीत् ॥ २७ ॥

अथ बहुषु गतेषु वत्सरेषु द्विजमुपकण्ठमुपेयिवारामेकम् ।

पुनरपि तदपृच्छदेव रक्षो झटिति स पक्वमिति स्फुटं जग्राद ॥ २८ ॥

द्विजगिरमवकर्ण्य कर्णरम्यामवतरति स वटात्तदाशु रक्षः ।

अयमुदयति शापमोक्षकालो मम गुरुणोक्त इति प्रहृष्यदन्तः ॥ २९ ॥

द्विजवर वद् को भवान्कुतस्त्यस्तव किमिहागमने प्रयोजनं वा ।

कृतमतिरसि पाणिनीयशास्त्रे यदि च रुचिः पठ मत्फणीन्द्रभाष्यम् ॥ ३० ॥

इति कथयति रक्षसि प्रहृष्यन्निदमगदीदहमसि चन्द्रगुप्तः ।

उपगम इह मेऽयमुज्जयिन्याः पठितुमहीश्वरभाष्यमन्तिके ते ॥ ३१ ॥

इति गदितवते द्विजाय तस्मै फणिपतिभाष्यमशेषमाचक्षे ।

शुचिरनिशमसविशन्ननश्रंस्तदपि च मासयुगेन सोऽध्यगीष्ट ॥ ३२ ॥

प्रतिदिवसमसौ पपाठ यावद्भुजगकृतौ किल रक्षसः समीपे ।

अपचितवटपत्रजालगर्भे नखशिखरेण दृढं लिलेख तावत् ॥ ३३ ॥

अथ पृथुलशिरोणुमात्रकण्ठं चलदतिशुष्कपिचण्डमायतोरु ।

हूसिमभृदकृशाङ्घ्रिपाणि रक्षो वपुरपहाय स दिव्यमूर्तिरासीत् ॥ ३४ ॥

ब्रज सुखमवनौ कुरु प्रचारं भुजगकृतेरिति तं स शेषशिष्यः ।

दिवमगमदुदीर्य सोऽपि बद्ध्वा वटदलसचयमंशुके प्रतस्थे ॥ ३५ ॥

१. 'पुनरपि तदपृच्छदेव रक्षो' क. २ 'अथ पृथुलशिखिलशिरोणुमात्रकण्ठं' क.
३. 'भुजगकृतेरिति स शेषशिष्यः' ख.

नखलिखितपतञ्जलिप्रबन्धं वटदलजालकमुत्तरीयबद्धम् ।
 शिरसि दधदभीष्टलामहृष्टः स निववृते वनवर्त्मना मनीषी ॥ ३६ ॥
 पथिकपरिगृहीतवृक्षमूलस्थलमचलत्खगमप्रवृत्तवातम् ।
 दिशि दिशि विसृतातपोष्म भेजे पथि चलता किल तेन मध्यमाहः ३७
 तदनु पथि चलन्स चन्द्रगुप्तः सरितमवैक्षत कामपि प्रसन्नाम् ।
 विकचकमलगर्भरेणुगन्धी श्रममपहन्ति नृणां यदूर्मिवातः ॥ ३८ ॥
 बभुरनवरतं यदम्बुलोलेष्वलिकलभाः कमलेषु संचरन्तः ।
 वसतिषु शयितं श्रियो जनन्याः प्रभुमिव पञ्चशरं गवेषयन्तः ॥ ३९ ॥
 अदधुरिव वनानि सल्लकाना परिमललोलदल्लिज्रजच्छलेन ।
 निगलमतरलेतर यदूर्मौ झटिति नियन्त्रयितुं दृशो जनानाम् ॥ ४० ॥
 कुमुदमुकुलजालकं यदीये पयसि बभौ वारिदन्तकान्तकान्ति ।
 पथिकतरुणदुर्दशानिमित्तं पतितमिवोडुकदम्बमम्बरान्तात् ॥ ४१ ॥
 अविरलमसितं यदम्बुपूरे कुवलयकुञ्जलमण्डलं चकाशे ।
 पैथिकयुवविहन्तुरङ्गजस्य स्थितमिव जालमकीर्तिकन्दलानाम् ॥ ४२ ॥
 पयसि विहरतोऽनिशं यदीये कलनिनदः कलहंसमण्डलस्य ।
 श्रुतिषु परिणनाम पान्थयूना कुपितमनोभवयोधसिंहनादः ॥ ४३ ॥
 प्रसृमरमवकर्ण्य चक्रवाकप्रणदितमध्वनि तीरभाजि यस्याः ।
 विनमितमुदितस्मितं तरुण्या वदनमलुम्पत वल्लभस्य धैर्यम् ॥ ४४ ॥
 परिणतिविगलत्कदम्बपुष्पस्तवकपरागकरम्बितां यदूर्मिम् ।
 न पुनरुपससार दावबुद्ध्या वनकालभस्तृषितोऽपि वारिपातुम् ॥ ४५ ॥
 शिखरितटनिषण्णभेणशावं कमपि यदम्बुनि लम्बितानुबिम्बम् ।
 ततकरकमलं गृहीतुकामा पैतिहसिता शबरी परं ललज्जे ॥ ४६ ॥
 तटरुहसहकारमञ्जरीणा पयसि मुहुः प्रैतिबिम्बितानि यस्याः ।
 मधुकरकुलमुज्झितारविन्दस्पृहमसकृद्भ्रमयावभूवुरुच्चैः ॥ ४७ ॥

१. 'इल्लकानाम्' ख. २. 'पथिकयुवतिहन्तुरङ्गजस्य' क. ३. 'लम्बितानुबिम्बम्' क.
 ४. 'परिहसिता' क. ५. 'परिबिम्बितानि' क.

यदुपवनरसालवाटिकाया मणितमनुत्सुकया भिया विधातुम् ।
 अरमत सुदृशा कयापि जारो मदकलकोकिलकूजितानि शृण्वन् ॥४८॥
 ततमपि मणितं तटे यदीये तरुविटपाग्रकलकणत्कपोते ।
 इह विहरति जारयुग्ममन्तर्निचुलनिकुञ्जभुवीति न व्यनक्ति ॥ ४९ ॥
 कमलदलदृशा विटं कयाचित्कृतसमयं यदुपान्तनीपवन्याम् ।
 व्यवहितविवृतोऽसकृत्कलापी तरुपु कचभ्रमकृन्निनाय दूरम् ॥ ५० ॥
 स्फटिकनिभविसर्पिचन्द्रपादे कुवलयसौरभचोरगन्धवाहे ।
 दयिततमपदानि जारिणीभिर्निशि निशि यत्पुलिने गवेषितानि ॥५१॥
 अतिमतिमतिभिः प्रतानिनीनामिह विजहार चिराय जारयुग्मम् ।
 इति निजकुहरप्रकीर्णभूषामणिभिरुवाच यदीयतीरकुञ्जः ॥ ५२ ॥
 करचरणपदानि यत्तटान्ते नवपुलिने निहितानि कुञ्जगर्भे ।
 दयितसहचरीजनाय तस्याश्चतुरमचक्षत जारकेलिभेदम् ॥ ५३ ॥
 विदितनिजपथेऽपि शालिगोपीं कथमिति पृच्छति पान्थयूनि मार्गम् ।
 अयमिति विहितस्मिता च सास्मै निरदिशदिक्षुवर्णं यदन्तिकस्थम् ५४
 स्तनभरमभिवीक्ष्य शालिगोप्याः पथिकयुवा श्रम इत्यशेत कुञ्जे ।
 अविरलपुलकस्तनी वितेने दिशि दिशि सा च हृशौ तटे यदीये ॥५५॥
 पथिकयुवरदक्षताधरा यत्तटभुवि काचन शालिगोपकन्या ।
 सहचरमेतिसदधे चट्टय्या न दशति केलिशुको न मां सखीति ॥५६॥
 सलिलविहरमाणसारसाक्षीकुचतटकुङ्कुमपङ्किला यदूर्मिः ।
 पथिकयुवजनस्य पश्यतोऽन्तःकरणमरञ्जयदद्भुतं न तत्किम् ॥ ५७ ॥
 तटमधिवसतो विटस्य तन्वीं सपदि यदम्बुनि मज्जतीमवेक्ष्य ।
 जैलमजनि मनो मृषा न चेदं यदियममज्जदिहापि साङ्गभूषा ॥ ५८ ॥
 स्तनशिखरितटे तलोदरीणामतिकठिने पतिता दृशो विहाय ।
 समजनि हृदयेषु हन्त पीडा तरुणजनस्य तटस्थितस्य यस्याः ॥ ५९ ॥

१. 'विहितस्मिता च वामे' क. २. 'दृशस्तटे यदीये' क. ३ 'शालिगोपकान्या' क.
 ४. 'इति सदधे' ख. ५. जल=जड 'किमसुभिर्गलितैर्जड मन्यसे मयि निमज्जतु भीमसु-
 तामनः । मम किल श्रुतिमार्ह तदर्थिका नलमुखेन्दुपरा विषुध स्मरः ॥' इति नैषधकाव्ये.

अहरदधरारागमाससाद् स्तनतटकुङ्कुममाममर्श काञ्चीम् ।
 जघनघटनया चचाल यस्याः सलिलभरः सुकृती नितम्बिनीनाम् ॥ ६० ॥
 गिरितटकठिनोपलाभिघातस्खलनक्षलज्जलितोरुनिर्झरा या ।
 प्रकटसहचरापराधरोपक्षणपरुषोक्तिरिवाङ्गना बभासे ॥ ६१ ॥
 अथ स बुधवरः श्रमेण तस्याः किमपि निपीय जलं तटद्रुमूले ।
 दलचयमुपधाय वस्त्रबद्धं लिखितपतञ्जलिवाङ्मयं निदद्रौ ॥ ६२ ॥

तावन्निद्रावशमयमगाद्यावदस्योपधानं

वत्सः कश्चिद्द्वटदलचयग्रासलोलश्वकर्ष ।

उत्थायाथ प्रसनचटुलादक्षिपद्वत्सवक्रा-

तद्दन्तालिक्षितलिपि हठात्केपुचित्तद्वलेषु ॥ ६३ ॥

इति श्रीयज्ञरामदीक्षितपुत्रस्य रामभद्रयज्वनः कृतौ पतञ्जलिचरिते
 पञ्चमः सर्गः ।

षष्ठः सर्गः ।

बुधं ततः सिन्धुतटे प्रतिष्ठितं बुभुक्षितं काचिदयेक्ष्य तं वधूः ।
 नवं वहन्ती नवनीतमाययौ करेण पीयूषमिवादिमोहिनी ॥ १ ॥
 विजेतुकामस्य विलौसिनीगणं मनोभुवः खङ्गलतां मनोहराम् ।
 चमत्कृतां चम्पकपुष्पमालया कयापि वेणीकपटेन बिभ्रतीम् ॥ २ ॥
 अभिप्रपन्नैरभितो मधुत्रतैः सरोजकिञ्चल्कपरागशङ्कया ।
 कचापदेशाद्दधती करम्बितं चिराय सिन्दूररजोधिकारुणम् ॥ ३ ॥
 निशाकरार्धे निटिलेन निर्जिते तदीयकीर्तिप्रथमाङ्कुरोपमाम् ।
 ललन्तिकामौक्तिकपङ्क्तिमुज्ज्वला ललाटपट्टे ललिते वितन्वती ॥ ४ ॥
 दृशा ललाटस्थितया महेश्वरो ददाह यं दर्शितबाहुविक्रमम् ।
 प्ररोहयन्ती प्रसवास्त्रमेव तं विचित्रयेवालिकचित्रकश्रिया ॥ ५ ॥
 क्षमे न किं वा पुरुषस्य पश्यतः प्रदातुमावां हृदये धनंजयम् ।
 इतीव कर्णव्यतिलङ्घनोद्यते दृशौ दधाना दलिताम्बुजद्युती ॥ ६ ॥

१. 'बुधस्ततः' क. २. 'नवनीतमादधौ' ख. ३. 'विलासिना गण' ख.

रुचि सुवर्णद्वृत्तिभूषणस्थिता बबन्ध मुक्तावलिरुज्ज्वला ययोः ।
 तयोर्विशेषं गमिता कपोलयोस्तमालपत्राङ्कुरलेखनश्रिया ॥ ७ ॥
 द्विजान्विशुद्धानपि नित्यमाश्रयन्नेवाधरः पल्लवविभ्रमं जहौ ।
 इतीव नासाभरणस्य रश्मिभिर्निबध्नती रागभृतं तमायतैः ॥ ८ ॥
 शरीरसौन्दर्यपयोधिजन्मना गलेन पुष्पायुधवीरकम्बुना ।
 धृतस्य हारस्य कुचेभकुम्भयो रुचा दिशन्ती करशीकरभ्रमम् ॥ ९ ॥
 भृशं गभीर हृदयं हृदान्तरं विगाहमानेन मनोजदन्तिना ।
 बहिष्प्रकाशं गमितौ पृथून्नतौ चिराय कुम्भाविबु बिभ्रती कुचौ ॥ १० ॥
 मविष्टनाभीबिलमन्मथोरगस्फुटेन्द्रनीलोद्गतकान्तिकन्दलैः ।
 अभिन्नया मेचकरोमलेखया कृशोऽवलम्बे कृतरामणीयका ॥ ११ ॥
 विलोचनान्याक्षिपता विलासिना सलीलमन्यत्र समर्पितान्यपि ।
 कलेन काञ्चीरणितेन बिभ्रती मनोजपीठं जघनस्य मण्डलम् ॥ १२ ॥
 युवप्रपञ्चे युगपत्समुज्झितुं शरान्कराम्यामपि शम्बरारिणा ।
 निषङ्गयुग्मं निदधे यदार्जितं तदेव जङ्घाकपटेन बिभ्रती ॥ १३ ॥
 तरङ्गवेगेन तयान्तमागतैः स्थलारविन्दं यदि सिन्धुमौक्तिकैः ।
 वृताञ्चलं कैरपि तेन बिभ्रती कृतोपमानौ चरणौ नखोज्ज्वलौ ॥ १४ ॥
 कलकणत्काञ्चननूपुरोज्ज्वलं समाह्वयन्तं सहसेव मन्मथम् ।
 अलक्तकश्रीजितरक्तसंध्यकं पदक्रमं चारु शनैर्वितन्वती ॥ १५ ॥
 ततः सपात्रं नवनीतमङ्गना धरातले तस्य निधाय पार्श्वतः ।
 प्रणम्य बद्धाङ्गलिरित्थमर्थयांबभूव भक्तिप्रतिपन्नया गिरा ॥ १६ ॥
 बुधेन्द्र पूर्वं बहवस्तपोधनाः फलाम्बुदर्भाजिनर्बाहिरर्पणैः ।
 मया कुमार्या परितोषिता भृशं प्रसादसर्वस्वमिदं वचोऽवदन् ॥ १७ ॥
 इहागमिष्यत्यखिलं पतञ्जलेरधीत्य भाष्यं किल कश्चन द्विजः ।
 तदीयशिष्यादचिरेण रक्षसः प्रणम्य तं पूजय पद्मलोचने ॥ १८ ॥

१. 'सुवर्णद्वृत्तिभूषणस्थिता' इति क-पुरतकपाठः साधुरिति भाति. २. 'न चाधर
 पल्लवविभ्रमं जहौ' इति ख-पुस्तकपाठ एव शुद्धो भाति ३. 'विलोचनान्याक्षिपत' क;
 'विलोचनान्याक्षिपतो' ख. ४. द्वितीयः पाद क-पुस्तके नास्ति

प्रचारयिष्यन्कृतिमात्मनः स्वयं पतञ्जलिस्तद्वपुषाभवद्भुवि ।
 स पूजितस्त्वां परिणीय कन्यकां गरीयसि श्रेयसि वर्तयिष्यति ॥ १९ ॥
 इतीरिता योगिजनेन शृण्वती गिरं द्विज तं मृगयेऽधुनाप्यहम् ।
 स चेद्भवाञ्जन्म कृतार्थमेव मे त्वयि प्रसन्ने किमु दुर्लभ मया ॥ २० ॥
 गिरा प्रपञ्चैरथवा किमीदृशैः पुनाति ते दर्शनमेव देहिनः ।
 तथापि भोक्तुं नवनीतमाहृतं मया प्रसादं कुरु दृश्यसे श्रमी ॥ २१ ॥
 चिरादिति प्रार्थयमानया तया समाधिदृष्टागमिपूर्वचेष्टितः ।
 कृतस्मितस्तन्नवनीतमर्पितं यथेष्टमश्नन्स जहौ परिश्रमम् ॥ २२ ॥
 तदिङ्गितैरेव विजानती द्विज पतञ्जलेराकृतिभेदमागतम् ।
 तमब्रवीदुद्ब्रह्म मा कृपानिधे तुरीयवर्णप्रभवामपि त्विति ॥ २३ ॥
 जगाद तामेवमुदीरितो द्विजो मनोरथो मानिनि ते फलोन्मुखः ।
 उदूह्य वर्णत्रयकन्यका यतो विवोदुमीहेऽन्तिमवर्णजामिति ॥ २४ ॥
 तदुक्तिमाकर्ण्य गृहं निनाय सा तमुल्लसद्यौवनमिन्दुसुन्दरम् ।
 तथा ततस्तज्जननीवितीर्णया समं पुरीमुज्जयिनी जगाम सः ॥ २५ ॥
 वटद्वुपर्णस्थितवर्णमेलनादथैष भाष्यं निखिलं पतञ्जलेः ।
 लिलेख वत्सक्षतदुर्ग्रहाक्षरे स्थले क्वचित्कुण्डलनामकल्पयत् ॥ २६ ॥
 निजे गुहे तत्र निविश्य पाठयंस्तदुज्जयिन्या फणिभाष्यमाश्रवान् ।
 निनाय काल नियमेन स द्विजः प्रियासुतुल्यं चतसृष्वपि स्थितः ॥ २७ ॥
 तदीयपातञ्जलभाष्यपाठनप्रभावसदर्शनकौतुकादिव ।
 तदा वसन्तस्तरुपुष्पपल्लवप्रसञ्जनव्यञ्जितमूर्तिराययौ ॥ २८ ॥
 नवप्रवाला नृपकेलिकानने बभासिरे बालरसालवल्लिपु ।
 जगन्नयीजेतुरनङ्गभूभुजो भुजप्रतापा इव दृष्टिगोचराः ॥ २९ ॥
 वनेषु शाखाः सहकारभूरुहामदर्शयन्त प्रतिपर्व कुञ्जलान् ।
 चिरोज्जितेषु व्यसनोन्मुखस्सरप्रविद्धगात्रोत्पतितानिवाशुगान् ॥ ३० ॥

१. 'वरीयसि श्रेयसि' क. २. 'तदीयपातञ्जलभाष्यपाठनापभाव' क. ३ 'प्रसाध-
नव्यञ्जित' इति क.

मधुव्रते गायति मञ्जु पार्श्वतः श्रमाम्बुतुल्यं मकरन्दमुज्झती ।
 पुरो ननर्तेव पिकस्य पश्यतः समीरलोला सहकारमञ्जरी ॥ ३१ ॥
 क्षणं भ्रमन्व्योम्नि शनैः क्षुपाञ्चले पदं वितन्वन्परितो विलोकयन् ।
 समीरधूतामपि चूतमञ्जरी न चञ्चरीको विजहौ चिरं पिबन् ॥ ३२ ॥
 मृगीदृशा मानपरिग्रहानयः प्रियेषु मा भूदिति शम्बरद्विषः ।
 अनङ्गभावादिव शासनाक्षरं पिकस्य कण्ठादुदियाय पञ्चमः ॥ ३३ ॥
 रसालशाखामवलम्ब्य कश्चन द्विजश्चिरायाधिजगे कलस्वरम् ।
 मनोजतत्त्वोपनिषद्विरस्तथा प्रियेषु मानं सुदृशो यथा जहुः ॥ ३४ ॥
 द्विजोऽपि रागं प्रतिपद्य चक्षुषो रजस्वलामेव रसालमञ्जरीम् ।
 अचुम्बदेको मधुपप्रियामिति स्मितं वित्तेने कुरवस्य कोरकः ॥ ३५ ॥
 रसेन गन्धेन रजोभिरुज्ज्वलैरुपागतं सा तमुपाचरत्तथा ।
 अचुम्बदाजिग्रदमृक्षदादराद्यथा द्विरेफः कुरवस्य मञ्जरीम् ॥ ३६ ॥
 मनोरमां चम्पकमञ्जरीं वने न षट्पदो वीक्षितुमेव चक्षमे ।
 कथं नु दृष्ट्यापि सुवर्णसंभवा गृहीतुमर्हा मधुपस्य गायतः ॥ ३७ ॥
 दिशत्यशोके कुसुमानि सुभ्रुवामकल्पताङ्घ्रिर्नवयावकाङ्क्षितः ।
 नवागसां नादितरत्ननूपुरो विलासिनामाहननाय केवलम् ॥ ३८ ॥
 युवा वियोगेऽभिनवानि केसरे स्थितानि पुष्पाणि दृशा निरीक्षितुम् ।
 न चक्षमे यानि वधूकचार्षितान्यमूनि जिग्रन्प्रजहर्ष संगमे ॥ ३९ ॥
 रतान्ततान्तस्य रहो विलासिनीकचार्षितं केसरदाम कामिनः ।
 अभीक्ष्णमाघ्रातमभूच्छ्रमापहं तदीयबिम्बाधरचुम्बनादपि ॥ ४० ॥
 चकास्ति कीदृक्क्रियदत्र सौरभं नवेषु पुष्पेष्विति बोद्धुमिच्छवः ।
 अशोकपुन्नागरसालमल्लिकावनेषु संचेरुरिवालिकुञ्जराः ॥ ४१ ॥
 वसन्तसंसर्गवती वनस्थली श्लथालका षट्पदजालकश्रिया ।
 रराज मल्लीमुकुलैरितस्ततो विहारकीर्णैरिव हारमौक्तिकैः ॥ ४२ ॥

१ 'मकरन्दमुज्झति' क-ख. २. अयं श्लोकः ख-पुस्तके नास्ति. ३. 'मधुपप्रियाम्' इत्येव पुस्तकद्वयेऽपि.

क्वचित्सितं निर्मलमल्लिकारुचा क्वचिच्च गौरं नवचम्पकश्रिया ।
 परत्र कङ्कल्लिदलत्वपारुणं त्रिवर्णमुद्यानमभूत्किमद्भुतम् ॥ ४३ ॥
 वपुर्विलम्पन्सहकारेणुना प्रफुल्लमल्लीपरिरम्भसभ्रमी ।
 निपीतकङ्कल्लिलतादलाधरश्चचार मन्दं किल दक्षिणोऽनिलः ॥ ४४ ॥
 रतान्तघर्मोदकविन्दुसुन्दरं मुखाभ्रवुजं मुग्धदृशा प्रशसितः ।
 सुवर्णजालान्तरतः समागतश्चुम्ब धन्यो मलयाचलानिल ॥ ४५ ॥
 शरैः किमन्यैरिह शम्बरद्विपो वियोगिना प्राणवियोगकर्मणि ।
 यतो परार्थोऽजनि फुल्लमल्लिकावनान्तसचारसुगन्धिराशुगः ॥ ४६ ॥
 न मध्यमहाय बबन्ध कक्षयया न चाददे कार्मुकमाहवोद्भटः ।
 वसन्तमन्दानिलयोगमात्रतो जिगाय कामो जगतामपि त्रयम् ॥ ४७ ॥
 वधूजनानां परिचारिका मधौ वियोगिनामप्यवियोगिनामपि ।
 प्रवालशय्या किल पर्यकल्पयन्नदीनिकुञ्जेषु च नर्मवेश्मसु ॥ ४८ ॥
 तव स्वभावं तरलेक्षणे विदन्न जातु कान्तो मधुमत्यवर्तत ।
 इतीरिते प्रोषितवल्लभा सखीजनेन रोमाञ्चमधादुरोजयोः ॥ ४९ ॥
 समागतस्ते प्रिय इत्युवाच सा कृतं किमस्यै हृदि पारितोषिकम् ।
 वदेति सरुया गिरमेव शृण्वती वधूरनङ्गज्वरमत्यजन्मधौ ॥ ५० ॥
 सखि प्रगल्भो मधुरेष दृश्यते गतो य इत्यर्धमुदीर्य जालके ।
 निधाय द्वाष्टि सहसा नितम्बिनी स्मितेन सरुयै वचनं समापयत् ॥ ५१ ॥
 चलद्रसालस्तबकोऽत्र वर्तते वसन्त इत्याशु समेयुषि प्रिये ।
 पपात पश्चात्सुदृशो दृगञ्चलं सखीषु केलीसदने तु पूर्वतः ॥ ५२ ॥
 वधूर्वसन्ते बिसकङ्कणं करे दृशोरुदश्रु स्तनयोरुशीरवत् ।
 प्रियस्य दूरादुपसेदुपो गृहं शरीरमेवाकुरुतो पदापदे ॥ ५३ ॥
 यथा सितक्षामकपोलमाननं निरीक्ष्य नार्या नितरां ननन्द सः ।
 सपत्रलेखं दयितः सकुङ्कुमं तथा न देशान्तरतः समागतः ॥ ५४ ॥
 समाप्तिहीनाधरबिम्बचुम्बनामनुज्झितोरोजद्वोपगूहनाम् ।
 निशां निनीषन्नपि सल्लपन्स्थितो मधौ प्रवासी पतिरेत्य कान्तया ॥ ५५ ॥
 नृणां तृतीयप्रथमार्थसाधने प्रशस्तमाराद्य मधुं स भूसुरः ।
 मखेन यष्टव्यमयष्ट दैवतं नयेन दाराश्चतुरोऽभ्यरीरमत् ॥ ५६ ॥

प्रियाश्चतस्रः प्रतिपेदिरे शनैः शरत्प्रसन्नामिव चन्द्रिकां दिशः ।
 द्विजस्य हर्षार्णववृद्धिदायिनी नितान्तरम्यामथ दौहृदश्रियम् ॥ ९७ ॥
 बभ्रुरासा श्रमवारिबिन्दवो मुखेषु केलीकमलग्रहादपि ।
 विहारिकारण्डवपातिताः कणास्तरङ्गिणीना सरसीरुहेष्विव ॥ ९८ ॥
 तदा तदीयाः स्तनवश्चकाशिरे परिष्कृता दौहृदपाण्डिमश्रिया ।
 शशाङ्ककान्त्येव शरत्प्रसन्नया करम्बिताः काश्चन सालभञ्जिकाः ॥ ९९ ॥
 रसान्तरादप्यववृष्य केवलं मनो बबन्धुर्हृदि योषितस्तदा ।
 निसर्गतः सर्गविधौ हि वेधसः प्रियाप्रिये वस्तुपु न व्यवस्थिते ॥ १०० ॥
 क्रमेण तासामसितभ्रुवा घनाः पयोधरा नीलमुखाश्चकाशिरे ।
 सुरेन्द्रनीलोपलमुद्रिताञ्जला मनोभवार्हा इव हैमसंपुटाः ॥ ११ ॥
 तनुस्फुरत्पाण्डिमचण्डिकारुचा कलाधरे गर्भगते निरूपिते ।
 तमस्विनी तत्कुतुकादिवागतां बभार रोमावलिमङ्गनागणः ॥ १२ ॥
 विनेतुमेकं बलिमेव चक्षमे समुत्थितं विष्णुपदं पुरा युगे ।
 इति स्थितामप्यवधूय तत्तुलां वधूवलङ्घ्यान्यहरन्वलित्रयम् ॥ १३ ॥
 ततो मुहूर्ते रुचिरे द्विजोत्तमैः पुरध्रिभिः पूरितचत्वरे गृहे ।
 स शास्त्रदृष्टेन पथा मृगीदृशा समन्वतिष्ठत्समयोचिताः क्रियाः ॥ १४ ॥
 कृतैर्यथाचोदितमेव कर्मभिर्विरेजिरे विप्रवरस्य सुभ्रुवः ।
 कृपीवलस्यौषधयः प्ररोपिताः स्वकाललब्धैरिव वर्षवारिभिः ॥ १५ ॥
 दिनेषु ताः सत्पुरुषोदयोचितेष्वरालकेश्यो विदुषा शिखामणेः ।
 क्रमात्कुमारान्कमनीयतेजसो मणीनिवासोषत सिन्धुशुक्तयः ॥ १६ ॥
 स पुत्राणा तेषा जननसमयार्हाणि विधिव-
 द्वितन्वन्कर्माणि द्विजकुलकृताशीः परिपदि ।
 यथा यस्मै यावद्यदभिलषितं देयमददा-
 त्तथा तस्मै तावत्तदुपनमितं स्वेन तपसा ॥ १७ ॥
 इति श्रीयज्ञरामदीक्षितपुत्रस्य राममद्रयज्वन. कृतौ पतञ्जलिचरिते
 षष्ठः सर्गः ।

सप्तमः सर्गः ।

विदधत्क्रियाः शुभतराः परस्परं
 प्रविभिन्नवर्णविलसत्परिग्रहः ।
 निगमश्चतुर्भिरिव साधुभिः स्वैरै-
 स्तनयैरथ द्विजवरो व्यरोचत ॥ १ ॥
 यमजीजनत्प्रथमवर्णकन्यका
 तनयं द्विजो वररुचिं तमाख्यया ।
 स्वयमाजुहाव कतवंशजन्मनः
 पदशास्त्रवार्तिककृतः पवित्रया ॥ २ ॥
 यमसूत चन्द्रमिव सिन्धुवीचिका
 नृपकन्यकास्य विततान नाम सः ।
 भुवि सोऽयमर्क इव विक्रमे भवे-
 दिति विक्रमार्क इति विश्रुतं भुवि ॥ ३ ॥
 वचसैव भर्तुमयमर्हति स्वयं
 वसुधा नयानयविभागचुञ्चुना ।
 इति वैश्यजातनुभुवः स भट्टिरि-
 त्यभिधा चकार भट्टिधातुवाच्यवित् ॥ ४ ॥
 धरणी बिभर्ति दशभिः शिरःशतैः
 प्रलये हरिष्यति च यो विषार्चिषा ।
 फणिनोऽस्य भर्तुहरिरित्यभिल्यया
 स समाहयच्चरमवर्णजासुतम् ॥ ५ ॥
 सुदृशां तदा सुतमुखानि दृष्टयो
 मधुरस्मितानि मुहुरालुलोकिरे ।
 कमलानि गाढकुतुकाः कुमुद्वती-
 तरलालिपङ्कय इव क्षपात्यये ॥ ६ ॥
 चरणं करद्वयगृहीतमेककं
 शिशुभिर्निवेशितमशोभतानने । *

शशिनि प्रपन्नमिव पूर्वमिन्दिरा-
 कमलद्वयेन विधिपीठपङ्कजम् ॥ ७ ॥
 शिशवस्तदा ददृशिरे महीतले
 नमिताननाः सुलभजानुचक्रमाः ।
 फणिनं सहस्रवदनं प्रशासितु
 स्वधियेव विश्वमधरं विविक्षवः ॥ ८ ॥
 अकृताहिरज्जुगिरिमन्थसग्रहं
 प्रबलासुरामरकुलानपेक्षणम् ।
 अपकालकूटमयमादृतः पपौ
 सुतजल्पितामृतरस स भूसुरः ॥ ९ ॥
 जननीकराग्रमवलम्ब्य पाणिभि-
 र्भवनाङ्गणे यदवलन्त बालकाः ।
 क्षितिमण्डले स किल तस्य पुत्रिता-
 यशसामभूद्दिगवलम्बनक्रमः ॥ १० ॥
 जनकस्ततो विहितमक्षरक्षण-
 ग्रहणं निरीक्ष्य शिशुभिस्त्रिहायणैः ।
 सति यौवने कथममी न भाविनः
 श्रुतवन्त इत्ययममोदत स्वयम् ॥ ११ ॥
 उपनीय तानुपदिदेश स श्रुती-
 स्तनयं सुबुद्धिमपि तुर्यमन्तरा ।
 स्वयमेव तास्तमचिरात्तु वत्रिरे
 चतुरं विलासिनमिवान्ययोषितः ॥ १२ ॥
 अथ दर्शनानि षडपि न्यवेशय-
 त्तनयेषु स त्रिपु न चान्तिमे द्विजः ।

१. षड् दर्शनानि तदुक्तं शास्त्रनिर्णये—

‘कपिलस्य कणादस्य गौतमस्य पतञ्जले ।

व्यासस्य जैषिनेश्चैव दर्शनानि षडेव तु ॥’

अभजन्त तानि तमगेषु वर्षति
 स्तनयित्पुरब्धिमुदकानि यान्ति हि ॥ १३ ॥
 तनयानपाठयदयं पतञ्जले-
 र्महती कृति मतिमतां गणैः सह ।
 पठने तु भर्तृहरिरुत्सुकोऽपि तै-
 र्विनिवारितश्चरमवर्णभूरिति ॥ १४ ॥
 विजने जगाद् पितरं कृताञ्जलि-
 र्विनयेन भर्तृहरिराचरन्नमः ।
 महनीयपाणिनिमतानुकूलया
 लवलीसुगन्धपदबन्धया गिरा ॥ १५ ॥
 भगवन्पतञ्जलिरभून्महीतले
 भवदाकृतिः प्रथयितुं निजां कृतिम् ।
 इति वर्णयन्ति मुनयः पुराविदो
 मम तेन भाष्यपठने मनोरथः ॥ १६ ॥
 कुहर विधाय किमपि क्षमातले
 कुरु मामिहस्थमुपरिस्थितो भुवि ।
 पठतश्च पाठय कृतिं पतञ्जले-
 र्यदहं पठेयमनवेक्षितोऽखिलैः ॥ १७ ॥
 कतमोऽपि मामपि भवन्तमन्तरा
 कमनीय एव किल रश्मिरायतः ।
 चलयेयमेनमथ चोद्यमस्ति चे-
 न्मम तत्र भाष्यमसकृत्प्रबोधय ॥ १८ ॥
 विहितं यदीत्यमतिसहिता बुधा
 निखिला भवन्ति भवति श्रुतं च मे ।
 फणिभाष्यमान्तमपि चिन्त्य सिद्धये
 किमपि प्रसीद मयि तत्कृपानिधे ॥ १९ ॥

इति पुत्रवाक्यमवकर्ण्य सोऽब्रवी-
 दिदमेवमस्तु भवतो यथेप्सितम् ।
 शृणु वत्स किञ्चिदवधाय मे वचो
 गुरुसंप्रदायपदवीसमागतम् ॥ २० ॥
 यदि गौतमस्य मतमप्रतिष्ठितं
 यदि जैमिनेः श्लथयितुं क्षमं नयैः ।
 यदि भिक्षुशास्त्रमिदमाविलं खलै-
 र्न तथा पतञ्जलिमतं तु दुष्यति ॥ २१ ॥
 इतरस्य शास्त्रनिचयस्य कारका
 मनुजेषु केचन परं तु तापसाः ।
 भगवाञ्जगद्भरणसहृदित्क्षमः
 फणिराज एव पदशास्त्रभाष्यकृत् ॥ २२ ॥
 अशुचि शठं विषयलुब्धमास्तिक-
 द्विषमप्रवृत्तगुरुशास्त्रभक्तिकम् ।
 यदि शिष्यमानयति भाष्यमुद्धृण-
 न्विपदं तयोर्वदति दृग्गतः फणी ॥ २३ ॥
 प्रयतः प्रसन्नहृदयो जितेन्द्रियः
 प्रवणो महत्सु गुरुशास्त्रभक्तिमान् ।
 फणिनः कृति पठति चेन्न हीयते
 न भजत्यघं न गुरुणा विरुध्यते ॥ २४ ॥
 प्रथमं विचिन्तय गति तथा गतां
 पदसूत्रवार्तिककृतोर्द्वयोरपि ।
 फणिशिष्यचेष्टितमपि श्रुतं ततो
 बहुविघ्नमेव पदशास्त्रशीलनम् ॥ २५ ॥
 कुशलाय वृद्धिरिति सिद्ध इत्यथे-
 त्युदितं पदत्रयमुपक्रमे कृतेः ।

यदृषित्रयेण पठतां निरागसां
 मत एव मङ्गलमुदेत्यनिर्गलम् ॥ २६ ॥
 प्रथमोत्तरस्य फलमाह्निकस्य य-
 त्पठने पतञ्जलिरनल्पमब्रवीत् ।
 उपलक्षणं तदखिलाह्निकावले-
 र्महतः फलस्य विवृतं मनीषिभिः ॥ २७ ॥
 यदि रक्षसा यदि गणैर्यदि ग्रहै-
 र्यदि चामयेन परिगृह्यते द्विजः ।
 स पतञ्जलेरहरहः पठन्कृतिं
 द्रुतमश्रुते सुखमिति प्रचक्षते ॥ २८ ॥
 न च तुर्यवर्णवनितासुतस्य ते
 कथमागमाङ्गपदभाष्यसंस्तवः ।
 इति शङ्खचमस्ति यदसि त्वमात्मवि-
 न्न भवादृशे विधिनिषेधयोग्यता ॥ २९ ॥
 इति जल्पितं जनयितुर्निशम्य स
 प्रतिपद्यते स्म परमं तु विस्मयम् ।
 क्षितिगर्भमन्दिरगतः पतञ्जले-
 रपठीत्कृति च बुधकुञ्जराद्गुरोः ॥ ३० ॥
 पठिते पतञ्जलिनिबन्धने द्विजः
 कृतदारकर्मणि च पुत्रमण्डले ।
 शुकशिष्यगौडपदगुर्वनुग्रहा-
 च्चरमाश्रमं सुरनदी च शिश्रिये ॥ ३१ ॥
 चतुराननेन विधिनेव मुञ्चता
 समधिष्ठितं जगदशेषमात्मनि ।
 भजतामुना परमहंससेव्यता-
 मथ विश्वनाथपुरमाददे श्रियम् ॥ ३२ ॥

यदुदञ्चितध्वजपटे समीरणैः
 कृतनर्मधर्मकणिकानिवारणे ।
 निपतन्ति नीलनलिनत्विषो नभ-
 श्वरसिद्धचारणपुरंध्रिदृष्टयः ॥ ३३ ॥
 दिवसात्ययेषु सुरसुग्धसुभ्रुवो
 दिवि विस्मितप्रियहठाहृतांशुकान् ।
 कुचकुङ्कुलान्पिदधते ससंभ्रमं
 यदुदग्रकेतनदुकूलपल्लवैः ॥ ३४ ॥
 सततं यदीयसदनाग्रवासिन-
 स्तरुणव्रजस्य तरलं दृगञ्चलम् ।
 रमयन्ति सनिहितनन्दनद्रुम-
 स्तबकग्रहोद्यतभुजामरीस्तनाः ॥ ३५ ॥
 यदुदग्रसौधभुवि बिम्बविभ्रमे-
 ष्वधरेषु नन्दनशुकैर्निपातिभिः ।
 जनिते भये दधति सुग्धसुभ्रुवां
 परिरम्भसभ्रमसुखं विलासिनः ॥ ३६ ॥
 सुरकुञ्जरे स्पृशति शुण्डयाम्बुज-
 स्तबकोऽयमित्यमरसिन्धुबिम्बितौ ।
 स्वपयोधरौ यदतितुङ्गसौधगा
 सुदती पति सभयमेत्य सस्वजे ॥ ३७ ॥
 रजनीपु यन्मणिशिरोगृहस्थिताः
 प्रियपाणिपङ्कजनिपीडितोरवः ।
 सुदृशोऽनिलं च्युतवतंसपल्लवाः
 स्तुवते विधूनसुरदीर्घिकोत्पलम् ॥ ३८ ॥
 निशि यद्विहारमणिकुट्टिमाङ्गणे
 गलितो वधूचिकुरमल्लिकाचयः ।
 प्रतिबिम्बितादुडुगणाद्विभिद्यते
 निजसौरभेण निबिडीकृतालिना ॥ ३९ ॥

घनयावकाङ्कनिजपादमुद्रितं
 नवहंसतूलशयनं सखीजने ।
 निपुणं विलोकयति यत्र मुग्धया
 सपदि न्यमज्जि महति त्रपाम्बुधौ ॥ ४० ॥
 तरुणी गृहाग्रमधिरुह्य दृष्टव-
 त्यमरीः सहस्रमनिमेषलोचनाः ।
 रमणस्य यत्र मणिसालभञ्जिका-
 निकटेऽपि नानुमनुतेऽधरग्रहम् ॥ ४१ ॥
 मकरीविलेखनविधौ नवोढया
 विवृतौ निरीक्षितुमुरोजकुञ्जलौ ।
 अपि सवृतस्फटिकभित्तिमन्तरा
 वत यत्र निन्दति युंवाविवृण्वतीम् ॥ ४२ ॥
 परिरम्भन्नुम्बनविधायिदम्पति-
 प्रतिमामवेक्ष्य यदगारभित्तिषु ।
 रहसि प्रियेण शयने सहस्थितिः
 कियदन्वमन्यत पर नवोढया ॥ ४३ ॥
 शिखिपिच्छकस्य समवेक्ष्य चन्द्रकं
 वलभीविटङ्कपटलावलम्बिनः ।
 यदुदारसन्नानि नवोढया सखी-
 नयनभ्रमादपसृत प्रियान्तिकात् ॥ ४४ ॥
 रमणस्य यत्र वसतोऽपि दूरतः
 प्रतिबिम्बमेव मणिभित्तिदर्शितम् ।
 परिरब्धुमुद्यतभुजा नवा वधू-
 र्विजनेऽपि हन्त विरराम केवलम् ॥ ४५ ॥
 कुपितां निशम्य रमणीं नवागसा
 दयितेन तीव्रमनुनेतुमीयुषा ।

यद्गारसीम्नि मणिसालमञ्जिका
 प्रणता भिया परिहसत्सखीजनम् ॥ ४६ ॥
 निशि यत्र वेश्मनि विधूपलस्फुर-
 द्बलभीवलीकगलदम्बुशीतले ।
 तरुणो निदाघसमयेष्वपि प्रिया-
 कुचकुम्भगाढपरिरम्भमातनोत् ॥ ४७ ॥
 घनसारपङ्ककलिते तपागमे
 यद्गारकुट्टिमतले युवा गतः ।
 निपतिष्यतीमिव सखीजनान्तिका-
 च्छलिता सलीलमबला करेऽग्रहीत् ॥ ४८ ॥
 जलदागमे जलजलोचनाः पुन-
 द्दृढबद्धजालककवाटमालयम् ।
 अधिशय्य यत्र रमणादधीयते
 चिरकालविस्मृतमिव स्मरागमम् ॥ ४९ ॥
 न हि कश्चिदस्ति किल भिक्षुको जनो
 यदधिष्ठितेषु धनधान्यशालिषु ।
 परिधातुमप्यसुलभैकवाससं
 भवमन्तरेण धृतभैक्षभाजनम् ॥ ५० ॥
 वसनानि वा मणिविभूषणानि वा
 सुलभानि यत्र धनिषु प्रदातृषु ।
 नटतस्त्वहादिजटिलस्य किं ब्रुवे
 वसनं दिगाभरणमस्थिमण्डलम् ॥ ५१ ॥
 मृणिकर्णिका गतवता शरीरिणा
 श्रुतिभूषणं किमपि यत्र लभ्यते ।
 इति विस्मयः क इह तत्किलाद्भुतं
 यदसावुपागमदहीनकङ्कणम् ॥ ५२ ॥

मणिकर्णिकाम्भसि तनूम्यजन्ति ये
 मनुजास्ततोऽपहृतकोशपञ्चकाः ।
 अपि यत्र मुञ्चति मृडो न हि क्षणं
 स तथाविधः कितवशेश्वरो न किम् ॥ ९३ ॥
 श्रवणे किमप्युपदिशन्विभूतिम-
 प्यैलिकेऽर्पयन्नुरसि चास्थिमालिकाम् ।
 हरते स यत्र मणिकर्णिकातटे
 जटिलो यदस्ति जगतीह देहिनाम् ॥ ९४ ॥
 निखिलस्मृतीरयमतीत्य वर्तता
 गिरिशो न दण्डधरतो विभेतु वा ।
 करुणाकरोऽप्यपहरन्कथं नृणा
 तनुमेव यत्र न पुनः प्रयच्छति ॥ ९५ ॥
 स्वतनूरपास्य मणिकर्णिकातटे
 सहसा विमुक्तिमनुधावता नृणाम् ।
 मनसो गुणास्त्रय इव च्युता बभु-
 र्मणिविद्भुमेन्द्रमणयो यदापणे ॥ ९६ ॥
 परिशुद्धिदापि बत यत्र जाह्नवी
 मैलिनीकरोति किल मज्जता गलान् ।
 कथये किमन्यदतिशीतलापि सा
 घटयत्यहो करतले हुताशनम् ॥ ९७ ॥
 सरिदन्तरे जलमशीलितं नृणा-
 मवगाढमाशु तुदते परं शिरः ।
 बत यत्र दिव्यसरितस्तु तत्पुनः
 कुरुतेऽधिरुह्य सततं च पञ्चधा ॥ ९८ ॥

१. 'मृडोनभीक्षण' इति ख-पुस्तके वर्तते अतश्चिन्तनीयः को वा पाठः शुद्ध इति.
 २. 'अर्पयन्शिरसि' क. ३. 'मैलिनीकरोति बत' क. ४. 'जलमशीतलम्' इति
 क-पुस्तकस्थपाठो न साधुर्दृश्यते.

स्तुतिपात्रमस्तु सुरदीर्घिका कथं
 यदियं यदन्तरचरी निमज्जताम् ।
 समये करे च निटिले च पावकं
 विनिधाय पाययति हा महाविषम् ॥ १९ ॥
 यदि धर्तुमिच्छति करोटिकासृजं
 यदि कर्णवेष्टनमहि चिकीर्षति ।
 यदि वा पिपासति विष जनस्तदा
 विदधातु यत्र विबुधापगाप्लवम् ॥ ६० ॥
 शुचिरद्विजारमणनेत्रनिर्गतः
 प्रथमो ददाह किल काममूष्मलम् ।
 इति शीतलः सुरनदीज्ञरो नृणा-
 मपरोऽपि यत्र षडरीनपोर्हाति ॥ ६१ ॥
 मनुजाय यत्र मणिकर्णिकातटे
 स तु तस्य जल्पति मनुं तनुत्यजे ।
 अपि यः पिशाचनिचयस्य नायकः
 कपयः प्रपत्तिमथ यस्य कुर्वते ॥ ६२ ॥
 निजचापभिन्निजनिपङ्गभङ्गकृ-
 न्निजभक्तपङ्क्तिगलदारणो रणे ।
 इति यत्र भूतपतिरीर्ष्ययेव त-
 त्पदमर्षयत्यहह पाभरेष्वपि ॥ ६३ ॥
 सै तु विश्वनाथपुरमावसन्त्यतिः
 समुपेयुषा सदसती हि वस्तुनी ।
 वचनेन चञ्चुकलनेन विष्टपे
 विविवेच हंस इव दुग्धपाथसी ॥ ६४ ॥
 उपसहृतेन विषयानुधावना-
 त्परमे स्व एव परिनिष्ठितेन च ।

१. 'यदन्तरचिर' ख. २. 'कामकुञ्जलम्' ख. ३. 'स तु विश्वनाथपुरमावसद्यातः' क

समवृत्तिना सहृदयेन पप्रथे
 सुखदुःखयोः सखिसपत्नयोरपि ॥ ६९ ॥
 स्वपनप्रपञ्चसदृशं जगन्नयं
 विदुषा मृषा मरुमरीचिवारिव ।
 अमुना स्वरूपमवशेषितं धिया
 परमात्मबोधसुखमात्रलक्षणम् ॥ ६६ ॥
 सुरसिन्धुरोधसि गिरीशसनिधा-
 वतिनीय तत्र कियतोऽप्यनेहसः ।
 विरहासहैरनुगतः स योगिभिः
 परिपावनं बदरिकाश्रमं ययौ ॥ ६७ ॥
 ब्रह्माद्वैतं पश्यताशेषविश्वं
 गोविन्दस्वामीति गीतेन लोके ।
 पुण्यक्षेत्रे तत्र नारायणीये
 काश्चित्कालानाश्रमे तेन तस्थे ॥ ६८ ॥
 इति श्रीयज्ञरामदीक्षितपुत्रस्य श्रीरामभद्रयज्वन कृतौ पतञ्जलिचरिते
 सप्तमः सर्गः ।

अष्टमः सर्गः ।

प्रब्रज्य तातचरणे परया विरक्तया
 कार्शीं गिरीश इव पावयति द्वितीये ।
 ज्ञानेन शास्त्रजनितेन गृहीतधैर्या-
 स्तस्यात्मजा वररुचिप्रमुखा न मम्बुः ॥ १ ॥
 नात्यन्तमेव परिचिह्निशुरिन्द्रियाणि
 नाप्यन्ववार्तिषत तानि यथाभिलाषम् ।
 स्वस्वानुरूपमवलम्बितशास्त्रमार्गाः
 सर्वेऽपि सजगृहिरे सदृश त्रिवर्गम् ॥ २ ॥
 सर्वासु शास्त्रपदवीषु विचक्षणोऽपि
 ग्रन्थान्व्यधाद्गणित एव जनोपकारान् ।

तेष्वग्रजो वररुचिर्दिवसेश्वरो हि
 प्राच्यामुदेत्यखिलदिक्ष्वपि निर्निरोधः ॥ ३ ॥
 तस्यानुजो भवति यः किल विक्रमार्कः
 संक्रन्दनेन सुरलोकसभान्तराले ।
 स स्वर्नटीनटनविभ्रमतारतम्य-
 जिज्ञासया पटुरहूयत नाट्यदृष्टौ ॥ ४ ॥
 निश्चित्य शासितवते दिवि तारतम्यं
 नाट्येषु गोत्रभिददादभिनन्द्य तस्मै ।
 राज्यं कुरु त्वमुपविश्य समाः सहस्र-
 मस्मिन्क्षिताविति ततो मणिपीठमेकम् ॥ ५ ॥
 रत्नासनेन सुरकिकरधारितेन
 सार्कं समागतवतो गिरमग्रजस्य ।
 भट्टिर्निशम्य सचिवोऽस्य भवन्नुपाया-
 द्वे चायुषामुपनिनाय तदा सहस्रे ॥ ६ ॥
 मासान्पडेकशरदो मणिपीठमध्य-
 मध्यास्य राज्यमकरोदनुजोपदेशात् ।
 अन्यानरण्यचर एव तु पट् च मासा-
 नित्यायुषामलभतायमुभे सहस्रे ॥ ७ ॥
 भट्टिस्तदा सकलशास्त्रविशारदत्वा-
 हुद्धयानया नयविवेकधुरा वहन्त्या ।
 कार्येषु तस्य नृपतेः स्वयमप्रमाद्य-
 न्वोढाभरन्नट इवाजनि रज्जुमार्गे ॥ ८ ॥
 बुद्ध्याग्रिमोऽपि जनुषा चरमः कनीया-
 त्रामस्य राक्षसरिपोश्चरितप्रबन्धम् ।
 नामाग्रजस्य परिगृह्य स भट्टिकाव्य-
 मित्याततान सुपदैः पदशास्त्रलक्ष्यैः ॥ ९ ॥

संदर्भणेन च स भर्तृहरिः पदानां
 कंदर्पकार्मुकरसार्पणकर्मठेन ।
 शृङ्गारनीतिविगतस्पृहतानुबन्ध-
 मन्यच्च पद्यशतकत्रयमाततान ॥ १० ॥
 ग्रन्थोऽधिकृत्य किल वाक्यपदे बुधाना
 चक्रेऽथ तेन निखिलार्थविबोधहेतुः ।
 यस्यातनोद्विवरणप्रणयेन हेला-
 राजः शशीव किरणेन विवृद्धिमब्धेः ॥ ११ ॥
 वत्सक्षतं सपितृकुण्डलितं यथाव-
 ह्रुद्ध्याकलय्य लिपिजालकमन्तरन्तः ।
 टीका पतञ्जलिकृतस्य सपादलक्ष-
 ग्रन्थात्मनातनुत भाष्यनिबन्धनस्य ॥ १२ ॥
 अत्यन्तदुर्गहमशेषमनीपिवर्गे-
 र्भावं पतञ्जलिकृतेर्मनसा स पश्यन् ।
 तस्य स्फुटं विवरणे पटुतां निजां च
 दुर्वारगर्वगरिमोष्मलमाह चेदम् ॥ १३ ॥
 अहो भाष्यमहो भाष्यमहो वयमहो वयम् ।
 मामदृष्ट्वा गतः स्वर्गमकृतार्थः पतञ्जलिः ॥ १४ ॥
 इत्युक्तिसजनितगुर्वपराधयोगा-
 ड्डीका न तस्य लभते स भुवि प्रतिष्ठाम् ।
 विद्या न दूषयति किं विनयव्यपायो
 नासावियोग इव योषितमुज्ज्वलाङ्गीम् ॥ १५ ॥
 इत्थं सुमन्त्रसचिवैस्तमसोऽपगत्या
 शुद्धैश्चतुर्भिरुरुकीर्तिभिरुज्जयिन्याम् ।
 कालस्तदा कलिरपि प्रथते स पुण्य-
 खेतेव दाशरथिभिर्मनुराजधान्याम् ॥ १६ ॥

अत्रान्तरे सरिति नक्रगृहीतपादः
 सन्यस्तशंकरमुनिर्दुरिताद्विमुक्तः ।
 गोविन्ददेशिकपदाम्बुजदर्शनाय
 बद्धादरो बदरिकाश्रममन्वियाय ॥ १७ ॥
 शैलान्वनानि सरितो नगराणि पल्ली-
 ग्रामाञ्जनानपि पशून्पथि सोऽथ पश्यन् ।
 नन्वेन्द्रजालिक इवान्धुतमिन्द्रजालं
 ब्रह्मैवमेव परिदर्शयतीति मेने ॥ १८ ॥
 दण्डान्वितेन धृतरागघनाम्बरेण
 काशीपुर कलितविश्रमनीलकण्ठम् ।
 तेन प्रविष्टमजनिष्ट दिनावसाने
 चण्डत्विषा च शिखरं चरमाचलस्य ॥ १९ ॥
 वन्यद्विपस्य चरमाचलवासभाजो
 हस्तेन केलिचटुलेन गृहीतकीर्णैः ।
 तत्रत्यगैरि करजोभिरिवानुलिप्त-
 मारुण्यमाप भृशमम्बुजबन्धुबिम्बम् ॥ २० ॥
 व्यातन्वता विहरणं वरुणावरोध-
 कान्ताजनेन चरमाचलकन्दराग्रे ।
 विक्षिप्तरत्नमयकन्तुकविभ्रमस्य
 पात्रं बभूव परिपाटलमर्कबिम्बम् ॥ २१ ॥
 प्रत्यगिरेरुपरि कुङ्कुमपाटलाभ-
 श्रण्डद्युतिः क्षणमलक्ष्यत जीवलोकैः ।
 न्यस्तः पुरा हनुमता निजबाललग्नः
 प्रासादशृङ्ग इव पङ्क्तिमुखस्य वह्निः ॥ २२ ॥
 आकृष्य सर्वमहिमद्युतिरंशुजालं
 विद्वानिवेन्द्रियगणं विषयप्रपञ्चात् ।

आरुह्य चान्तिममिवाश्रममद्रिशृङ्ग-
 मानन्दमद्वयमिवापरमब्धिमाप ॥ २३ ॥
 हृत्वानुतापभरिते द्विजराजलक्ष्मीं
 पाश्चात्यमब्धिमघनिष्कृतयेऽनुमङ्गुम् ।
 चण्डद्युतौ व्रजति संभ्रमतोऽस्य शीर्णा
 रेजुस्त्विषस्त्रिचतुरा इव साध्यरागाः ॥ २४ ॥
 भूमण्डलस्य कवलीकरणाय पूर्वं
 तालीवनं प्रविशता तमसा भरेण ।
 संदर्शिता ननु चमूविनिवेशभङ्ग्या
 कालीकटाक्षकलुषः किल कालिमैकः ॥ २५ ॥
 चैक्रद्वयीमधिगताम्बुजनालडोला-
 मन्योन्यसंघटितपक्षपुटामकाण्डे ।
 दूरे वियोजितवतो दिवसात्ययस्य
 दुष्कीर्तिवृन्दमिव संददृशे तमिस्रम् ॥ २६ ॥
 तत्कालसंकुचदशेषदलाप्ररोधा-
 दूर्भरणन्मधुकरं कमलं वहन्ती ।
 अम्भोजिनी दिनकरप्रियविप्रयोगा-
 दन्तःप्रवृत्तरुदितेव तदा व्यलोकि ॥ २७ ॥

१. 'भानोः पश्चिमशैलकन्दरकुटीमभ्येयुषः सभ्रमा-
 त्सध्यारागमिषेण किं विगलिता भान्ति त्विषः पञ्चषाः ।
 किं चैषा कृतनिश्चयेन कवलीकर्तुं महीमण्डली-
 माक्रान्ता प्रथम घनेन तमसा नीला तमालाटवी ॥'
 इति शृङ्गारतिलकभाणे.

२. 'चक्रद्वन्द्वं चटुलनलिनीनालडोलाधिरूढ
 गाढाश्लिष्टं त्यजति रजनीजातविश्लेषदुःखम् ।
 नक्तं भुक्त्वा नवकुसुदिनीं विश्रमार्थीं विभाते
 गङ्गागेहं विकचकमलं गाहते चञ्चरीकम् ॥'
 इति शृङ्गारतिलकभाणे.

यद्वारुणीपतिरसेवत पङ्कजिन्याः
 पादं तदर्पयितुमप्यविदन्पृथिव्याः ।
 दूरे खलु न्यपतदम्बरमप्यपास्य
 हीहीति नीलनलिनी व्यहसीदिवाग्रे ॥ २८ ॥
 आसायमम्बुजवनीमलिराप्रभात-
 माश्रित्य तत्समयमत्यजदेव दूरे ।
 कं स्थातुमिच्छति मुखे मुकुलीकृतेऽपि
 स्थानं न चेत्कुवलये क्वचिदप्यलभ्यम् ॥ २९ ॥
 दिष्ट्या वृता वसुमती तमसा घनेन
 निम्नोन्नतानि भुवि तेन समीकृतानि ।
 इत्यादरादभिसृतिः कुलटाजनस्य
 जाता तदा सदधिपेन विना यथेष्टम् ॥ ३० ॥
 प्राप्तो ह्यहं त्रिजगति द्विजराजभावं
 बिम्बाधरे मुहुरभीकभुजङ्गदष्टे ।
 हर्तुं क्षमेत सुदृशां रसपारवश्य-
 मित्यन्तरिन्दुरुदियाय मिलत्कलङ्कः ॥ ३१ ॥
 चन्द्रोदयेन सहसा विभिदे तमिस्रा
 त्रय्यन्तबोधविधिनेव चिरादविद्या ।
 द्रागन्वभूयत तदा किल जीवलोकैः
 कोऽप्यद्भुतः सुखमयः परिणामभेदः ॥ ३२ ॥
 तां तारकाहितरुचि तमसो निहन्त्री
 तापस्य चोज्ज्वलमृगाङ्ककरां त्रियामाम् ।
 काश्यामसेवत तदा किल शंकराख्यो
 लिङ्गे शिवस्य महिते मनसा च मूर्तिम् ॥ ३३ ॥
 आत्मानमेकमखिलेष्वयमद्वितीयं
 पश्यन्नपि व्यवहरन्निव लोकरीत्या ।

तुष्टाव नूतनसुधातुलितैर्वचोभि-
 रेवं प्रपन्नकरुणाकरमिन्दुमौलिम् ॥ ३४ ॥
 कस्त्वामवाङ्मनसगोचरमस्तु शक्तः
 स्तोतु सहस्र तदिह स्तुतिसाहसं मे ।
 देव स्तवाय तव यन्निगमाः प्रवृत्ताः
 श्वानो बभूवुरपराधिन इत्यवैमि ॥ ३५ ॥
 चित्तेऽन्धकारिणि मम क्रमितुं क्षमेत
 पादाब्जमेकमपि तावकमिन्दुमौले ।
 अस्यक्षि यस्य हरिणार्पितमर्चनार्थं
 मञ्जीरपन्नगफणामणिदीपिका च ॥ ३६ ॥
 यद्वीयसे श्रुतिगिरा त्वमपाणिपाद-
 स्तद्विश्वसन्ति भुवनानि विनामरौ द्वौ ।
 भातुं करप्रहृतिकल्पितदन्तमङ्गं
 पादाहतित्रुटितवक्षसमन्तकं च ॥ ३७ ॥
 जानीमहे जगदधीश्वर यः पुरा ते
 नालक्षयज्जवनमप्यधिरुह्य हंसम् ।
 अत्रेर्विधिः स तनयस्त्वयि भक्तिभाजो
 भूत्वाधिगच्छति शिरः शिशिरः शशाङ्कः ॥ ३८ ॥
 अन्विष्यतो मुहुरपि श्रमशुष्कतालो-
 र्धातुश्चिराय जनितात्सलु विप्रलम्भात् ।
 यत्पापमुत्थितमपास्तमिदं ममेति
 पार्थाहतः किमु विवेद तवेश मूर्धा ॥ ३९ ॥
 न स्तस्त्वेश पितरौ श्वशुरः शिलात्मा
 व्यालः स्वमार्गणतनुः सुतयोरथैकम् ।
 लोकाः कुमारमितरं विदुरेकदन्तं
 त्वं भिक्षुकासि वसितुं वसनं कुतस्ते ॥ ४० ॥

१. 'भुवनानि विभो विना द्वौ' ख. अय पाठः समीचीनतरश्चेति दृश्यते

मौनं विधाय गुरुरस्म्यहमित्यकाण्डे
 किं विप्रलम्भयसि मूलगतो वटस्य ।
 प्राचो मुनीनपि वृषध्वज यत्प्ररूढो
 नाद्यापि ते विगलितः पशुपालभावः ॥ ४१ ॥
 दग्धस्त्वया प्रथमतः प्रमथेश कामो
 दग्ध पुरन्नयमथ स्मितलीलयैव ।
 धत्से करेऽग्निमधुनापि जगन्ति दग्धुं
 विभ्यत्यतस्त्वदिह पञ्च यमादयोऽपि ॥ ४२ ॥
 त्वत्तोऽधिको हरिरिति ब्रुवतो यदास्तां
 स्तब्धौ भुजौ नियमिनोऽभ्यधिकं ततस्त्वाम् ।
 निश्चिन्वतो घटभुवस्तु स विन्ध्यशैल-
 सभेदनेऽप्यभवदस्खलितः प्रभावः ॥ ४३ ॥
 सर्वेश्वरोऽसि भव नास्ति तवान्तकोऽपि
 हृष्टाः प्रजा दधति चाप्यधुना विवृद्धिम् ।
 ख्यातो भिषक्तम इति त्वमतो विनृत्य-
 स्यानन्दतो यदि विनृत्य किमासितव्यम् ॥ ४४ ॥
 इत्थं कृतस्तुतिरवाप्य ततः प्रसन्ना-
 त्रयन्तसूत्रमृदुभाष्यनिबन्धशक्तिम् ।
 काशीपुराच्चिरगमत्सविकासमाजः
 प्रातः सरोजमुकुलादिव चञ्चरीकः ॥ ४५ ॥
 अद्वैतदर्शनविदा भुवि सार्वभौमो
 यात्येष इत्युडुपबिम्बसितातपत्रम् ।
 अस्ताचले वहति चारु पुरःप्रकाश-
 व्याजेन चामरमधादिव दिङ्मघोनः ॥ ४६ ॥

-
१. 'चित्र वटतरोर्मिले वृद्धा शिष्या गुरुर्धुवा ।
 गुरोस्तु मौनं व्याख्यानं शिष्यास्तु च्छिन्नसशयाः ॥'.
 २. 'गोविन्दादधिकं न दैवतमिति प्रोक्तार्यं हस्तावुभौ' इति.

तारास्तदा ददृशिरे तरला नलिन्या
 हृत्वा श्रियं शशिनि धावति साध्वसेन ।
 तत्संभ्रमत्रुटितहारलता विशीर्णा
 मुक्ता इव त्रिचतुरा गगनान्तराले ॥ ४७ ॥
 अम्भोजकाननमहोत्सवलक्षणानि
 शीतांशुकान्तिशिथिलीकृतिसूचकानि ।
 तावन्निशम्य चरणायुधकूजितानि
 शय्यामहो परिजहार न जारयुग्मम् ॥ ४८ ॥
 सर्वा निशामपि विनीय विमुक्तनिद्रा
 सकेतितादपसृतापि तदा निकुञ्जात् ।
 वामेन हन्त नयनेन चलेन किञ्चि-
 ज्जाराङ्गना सरभस विनिवर्तते स्म ॥ ४९ ॥
 राज्ञोऽवरोधभवनेषु कवाटिकाना-
 मुद्घाटनादजनि यद्भूयितं तदानीम् ।
 कामागमस्य गणनावसरे वधूना
 ज्यायाननध्ययनहेतुरयं बभूव ॥ ५० ॥
 सर्वात्मना व्यपसृतं न यदा तमिस्त्रं
 मन्दं तदा स्पृशति गन्धवहेऽङ्गमङ्गम् ।
 नाथागमात्प्रथमतो नलिनी दधाना
 वक्त्रे विकासमपि कम्पितमूर्तिरासीत् ॥ ५१ ॥
 पुष्पंधयी विकसितात्कियदुत्पतन्ती
 नालीककुब्जलमुखान्नलिनाकरस्य ।

१. 'तारास्तदा ददृशिरि विरला' ख. विद्यमान. पाठ साधीयान्भाति

२. 'अम्भोजकाननमहोत्सवलक्षणानि

शीतांशुकान्तिशिथिलीकृतिसूचकानि ।

आविर्भवन्ति मिथुनश्रुतिदुःसहानि

कुक्कृतानि चरणायुधकण्ठनालात् ॥'

व्योमद्रुमाग्रगतिषूडुविहंगमेषु
 मुक्ता निपातघुटिकेव तदा बभासे ॥ ९२ ॥
 अस्या भविष्यति किमूपशमो निशायाः
 सद्रक्ष्यते सहचरी च मया पुनः किम् ।
 इत्याकुलं दयितया सह दीर्घिकाया
 कोकं सखीव समयोजयदूर्मिरैका ॥ ९३ ॥
 दूरापसारिततमोरुचिरालकेन
 प्राचीमुखं परिमृशत्यरुणे करेण ।
 द्रष्टुं ह्रिया किमसितोत्पलिनीभिरग्रे
 तावत्प्रसूननयनानि निर्मीलितानि ॥ ९४ ॥
 पूर्वाचलोपवनसीम्नि पुरंदरस्य
 स्त्रीभिर्विहृत्य निशि निःसरतः प्रभाते ।
 तावद्धार परिवारवधूगृहीत-
 माणिकखेटकतुलां मिहिरस्य बिम्बम् ॥ ९५ ॥
 उत्पिञ्जराम्बररजःकपिशालिचक्र-
 व्याजेन मे वितनुते दिगियं मघोनः ।
 नीराजनामिति तदानु नवातपेन
 रत्नांशुकेन समभावि विवस्वता सा ॥ ९६ ॥
 दृष्ट्वा पति परवधूकुचकुङ्कुमाङ्ग-
 दोर्मध्यमप्युषसि भाति नवातपोऽथम् ।
 अस्योरसीति हृदि विश्वसती नताङ्गी
 मेने तदा न दयितेन न चानुनिन्द्ये ॥ ९७ ॥
 पद्माकरोऽयमरविन्दविकासलक्ष्मी
 सानन्दमुद्ग्रहति सांप्रतमित्यलीनाम् ।
 नादच्छलादिव जगुर्मधुरं तदानी
 दिग्भयोषितो धृतनवातपकुङ्कुमाङ्गयः ॥ ९८ ॥

बिम्बे भजत्युदयमम्बुजबान्धवस्य
 दध्यौ तदा पुरुषमेकमृषिः स दिव्यम् ।
 आह श्रुतिर्भगवती किल यं हिरण्य-
 श्मश्रुं हिरण्यकचमा प्रणखात्सुवर्णम् ॥ ५९ ॥
 तेनान्ववर्ति महता क्वचिदुष्णशालि
 शीतं क्वचित्क्वचिद्दुः क्वचिदप्यरालम् ।
 उत्कण्ठकं क्वचिदकण्ठकवत्क्वचिच्च
 तद्वर्त्म मूर्खजनचित्तमिवान्यवस्थम् ॥ ६० ॥
 आत्मानमक्रियमपव्यथमीक्षितापि
 पान्थैः समं स चलितः पथि लोकरीत्या ।
 आदत्फलानि मधुराण्यपिबत्पयासि
 प्रायादुपाविशदशेत तथोदतिष्ठत् ॥ ६१ ॥
 तेन व्यनीयत तदा पदवी दवीय-
 स्यासादित बदरिकाश्रमभूतलं च ।
 शंसन्ति यत्र वसति तरवो मुनीनां
 शाखाभिरुज्ज्वलमृगाजिनवल्कलाभिः ॥ ६२ ॥
 आदेशमेकमनुयोक्तुमयं व्यवस्य-
 न्प्रादेशमात्रविवरप्रतिहारभाजम् ।
 तत्र स्थितेन कथिता यमिना गणेन
 गोविन्ददेशिकगुहां कुतुकी ददर्श ॥ ६३ ॥
 तस्याः प्रपन्नपरितोषदुहो गुहायाः
 स त्रिः प्रदक्षिणपरिक्रमणं विधाय ।
 द्वारं प्रति प्रणिपतञ्जपता पुरोगं
 तुष्टाव तुष्टहृदयस्तमपास्तशोकम् ॥ ६४ ॥
 पर्यङ्कता भजति यः पतगेन्द्रकेतोः
 पादाङ्गदत्वमथवा परमेश्वरस्य ।

१. 'क्वचिदुष्णशाली' क. तत्प्रामादिकमिति भाति. २. 'अपास्तचेत्यम्' 'क'

तस्यैव मौलिधृतिसार्णवशैलभूमेः
 शेषस्य विग्रहविशेषमह भजे त्वाम् ॥ ६९ ॥
 दृष्ट्वा पुनर्निजसहस्रमुखीमभैपु-
 रन्तेवसन्त इति तामपहाय भूयः ।
 एकाननेन भुवि यस्त्ववतीर्य शिष्या-
 नन्वग्रहीन्ननु स एव पतञ्जलिस्त्वम् ॥ ६६ ॥
 तस्मिन्निति स्तुवति कस्त्वमिति ब्रुवन्तं
 दिष्ट्या समाधिपथरुद्विसृष्टचित्तम् ।
 गोविन्ददेशिकमुवाच तदा सै वाग्मिः
 प्राचीनपुण्यजनितात्मविबोधचिह्नैः ॥ ६७ ॥
 स्वामिन्नहं न पृथिवी न जलं न तेजो
 न स्पर्शनो न गगनं न च तद्गुणा वा ।
 नापीन्द्रियाण्यपि तु विद्धि ततो विशिष्टो
 यः केवलोऽस्ति परमः स शिवोऽहमस्मि ॥ ६८ ॥
 आकर्ण्य शंकरमुनेर्वचन तदित्थ-
 मद्वैतदर्शनसमुत्थमुपात्तहर्षः ।
 स प्राह शंकर स शंकर एव साक्षा-
 ज्ञातस्त्वमित्यहमवैमि समाधिनेति ॥ ६९ ॥
 तस्याथ दर्शितवतश्चरणौ गुहायां
 द्वारे ह्यपूजयदुपेत्य स शंकरार्थः ।
 आचार इत्युपदिदेश स तत्त्वमस्मै
 गोविन्दतापसगुरुर्गुरवे यतीनाम् ॥ ७० ॥
 गोविन्ददेशिकमुपास्य चिराय भक्त्या
 तस्मिन्स्थिते निजमहिम्नि विदेहमुत्तया ।

१. 'दृष्ट्वा पुरा निजसहस्रमुखीम्' ख. २. 'समाधिपथरुद्वि' ख. ३. 'स वाग्मी
 प्राचीनपुण्यजनित भुवि बोधचिह्नैः' ख. ४. 'द्वारेऽभ्यपूजयदुपेत्य' क.

अद्वैतभाष्यमुपकल्प्य दिशो विजित्य
काञ्चीपुरे स्थितिमवाप स शंकरार्यः ॥ ७१ ॥

गोविन्दस्य व्रतिकुलगुरोः सिद्धिर्माकर्ण्य कृत्वा
यत्कर्तव्यं तदपि वररुच्यादयो भ्रातरस्ते ।

स्वे स्वे कर्मण्यवहितधियो विद्यया कीर्तिमन्त-

श्चत्वारोऽपि स्थितिमभिमतामुज्जयिन्यामकुर्वन् ॥ ७२ ॥

इति श्रीयज्ञगामदीक्षितपुत्रस्य श्रीरामभद्रयज्वनः कृतौ पतञ्जलिचरितेऽष्टमः सर्गः ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।